

ביטאון העמותה לתולדות חיפה

דצמבר 2022

גיליון 20

משולחנה של העורכת

אני מגישה לכם, בשמחה ובסיפוק, את גיליון מספר עשרים של ביטאוננו "חיפה".

ניסינו לכלול בגיליון מאמרים ממגוון תחומים. חלק נכבד מהמאמרים מתמקד בתקופת המנדט, תקופת התגבשות משמעותית של העיר.

המאמר הפותח את הגיליון מציג בפני הקורא את **מאיר בן אורי**, אמן ויוצר רב תחומי, תושב חיפה, שפעל בארץ ובעיר במחצית הראשונה של המאה העשרים. מאיר בן אורי הוכשר ועסק בתחומי האדריכלות, המוסיקה, הציור והפיסול, תוך דגש על אמנות יהודית. בחרנו להביא בגיליון זה, באמצעות בנו של האמן ומנהל המוזיאון הנושא את שמו, יצירות נבחרות המתעדות את חיפה של התקופה, כפי שנראתה מבעד לעיני האמן. עבודותיו מוצגות, בנוסף, גם על השער הקדמי וגם על השער האחורי של הגיליון.

וליד כרכבי מציג את בית המגורים של אדית וד"ר ראובן הכט. יודגש, שאין בכוונתו וביכולתו של הכותב לסקור במסגרת זו את פעילותו רחבת ההיקף של ד"ר הכט, בארץ ובחיפה. הבית משקף את תכונותיו ואיכויותיו של האיש שהשפיע, בין השאר, על הנוף ועל ההיסטוריה של חיפה עירו - עירנו.

יעקב מרקוביץקי קושר את האינטרס של האיטלקים לקעקע את מעמדה של בריטניה דווקא לחיפה, בשל חשיבותה האסטרטגית של העיר בתקופת המנדט. הוא מתאר את פעילותו החתרנית של הביון האיטלקי בקרב ערביי העיר באמצעות המוסדות הכנסייתיים והגופים הכלכליים, עד להצטרפותה של איטליה לגרמניה ביוני 1940.

זווית אחרת של מעמדה של חיפה מוצגת במאמרם של **יאיר ספרן ותמיר גורן** הרואים בהנצחתו של המלך פייסל הראשון בחיפה ביטוי למעמדה של העיר באותה תקופה. המאמר מתאר את מסע ההלוויה של המלך ואת דרכי הנצחתו בעיר. **יעקב שורר** מסייר עם הקורא בארבעה בתי קברות היסטוריים שהוקמו בדרך יפו שבעיר התחתית. בתי הקברות מזוהים בעיקר לפי ההשתייכות הדתית של האוכלוסייה הקבורה בהם: בית עלמין יהודי, בית קברות של הטמפלרים, בית קברות צבאי בריטי (שבו נקברו גם בני דתות אחרות ששירתו בצבא הבריטי) ובית קברות אנגליקני.

ובקפיצה לתחום אחר, **טל ריסמן** מהמכון לטיהור שפכים חיפה, מציג את התפתחותו של המכון שהיה חלוץ בתחום, ואת חשיבותו ההולכת וגדלה של הטיפול בשפכים בעיר ובטבעת של ישובי הסביבה, הן מבחינה כלכלית וחקלאית, ולא פחות חשוב מכך מזווית של איכות הסביבה ובריאות הציבור.

סיפורו של בית חולים "עזרה" הוא האחרון בסדרת המאמרים של **אבישי גולץ**, שהציגו את התהליך של פתיחת בתי חולים פרטיים בעיר, על ידי רופאים, חלוצים בתחומם, שפיתחו שירותי רפואה חיוניים וחדשניים. המאמרים הקודמים בסדרה זו מופיעים בגיליונות מספר 14 ('מולדה' ו'אימהות' - בתי חולים ליולדות), מספר 18 (בית חולים בלומנטל) ומספר 19 (בית חולים בתר).

לנוחותכם עודכן **האינדקס** שפורסם בגיליון 15. האינדקס החדש כולל את כל המאמרים שפורסמו בביטאון "חיפה" מיום צאתו לאור.

ובנימה אישית: זהו הגיליון האחרון שיצא בעריכתי. אני מוצאת שזהו העיתוי הנכון, אחרי עריכה של עשרה גיליונות, להעביר את השרביט ולצאת לדרך חדשה. אני רוצה להודות לכותבים - הוותיקים והחדשים, לחברי המערכת שליוו אותי, לחברי העמותה שהתגייסו לאתר מידע, תמונות וקטעי עיתונות, ולחברי, איש העמותה מיומה הראשון, אלי רומן, שלא חסך כל מאמץ כדי להציע מהידע הענק שלו ומאוספיו הרבים ולסייע לי ללא לאות בעבודת העריכה.

**קריאה מהנה,
ד"ר נצה שלף**

התוכן

מאיר בן אורי - אדריכל,אמן, צייר

ומלחין חיפאי.....4

יאיר בן אורי

בית ראובן ואדית הכט - בית מיוחד לאיש מיוחד.....10

וליד כרכבי

בצל פעמוני כנסיות: איטליה, חתרנות פוליטית

ומרי בחיפה בימי המנדט 17

יעקב מרקוביץקי

לתולדות הנצחת המלך פייסל בחיפה 23

יאיר ספרן ותמיר גורן

על ארבעה בתי קברות היסטוריים בחיפה.....29

יעקב שורר

המכון לטיהור שפכים בחיפה 36

טל ריסמן

בית חולים "עזרה" 42

אבישי גולץ

חיפה - עיתונות מקומית של פעם 46

**הביטאון יוצא בחסות קרן ראובן ואדית הכט
המסייעת לפעולות תרבות ואמנות**

ציטוטים מובאים כלשונם, ללא כל שינויים.

המקורות שעליהם מסתמכים המחקרים נמצאים בידי המערכת ובידי כותבי המאמרים.

צילומים שלא צויין מקורם או שם היוצר: חרף המאמץ שנעשה כדי לאתר את מקורות הצילומים ושמות היוצרים חסר לנו לעיתים מידע. נודה לכל מי שישלים את החסר ויאפשר לנו לתת קרדיט מתאים.

דבר יושבת ראש העמותה לתולדות חיפה

הסופר י"ח ברנר, שהיה ידוע באדישותו לטבע, לא נותר אדיש ליופיה של העיר חיפה:
"והים הגדול אכן הוא ים יפה,
ובחוף חיפה - יפהפה!
באותה שעה האמנתי באמת ביופי",
כך כותב ברנר בספרו "עצבים".
ובעיניו יפי העיר חיפה ויפי הים נחשפים רק כאשר הם מתגלים בנוף האנושיות, המוסריות והטוב.

עירנו היא קוסמופוליטית, מגוונת, מתונה וסובלנית, ונופה הייחודי משותף ליהודים, לנוצרים, למוסלמים, לבהאיים ולקבוצות אתניות אחרות החיות בה. הגיוון והעושר התרבותי יוצרים שפיות אשר לא פעם מעוררת קנאה, כמו גם מגוון פעילויותיה של העמותה לתולדות חיפה הבאות לביטוי בפרסום מחקרים ומאמרים על ההיסטוריה של חיפה במסגרת ביטאון שנתי, בהרצאות, בסדורים, במחקרים ובמפגשים בין-תרבותיים.

גיליון זה של ביטאון "חיפה", מספר עשרים, עשיר ומגוון כקודמיו. זהו ביטאון חגיגי הרואה אור בזכות תרומתה הנדיבה של קרן הכט ועל כך התודה והברכה. תודה גם לחברי מערכת הביטאון ולעורכת הביטאון, ד"ר נצה שלף, על העריכה המרשימה של הביטאון.

הכותבים בביטאון השכילו לבטא במאמריהם את דיוקנה של העיר חיפה הן על ציר הזמן ההיסטורי והן על הציר המרחבי, ועל כך נתונות להם ההוקרה וההערכה.

פרופ' עליזה שנהר,
יושבת ראש העמותה

קול קורא

אנו שמחים להזמין חוקרות, חוקרים, תלמידות ותלמידי מחקר מתחומי מדעי החברה והרוח להציע לביטאון חיפה מאמרים, סקירות ורשימות פרי מחקריהם. היקף רצוי של מאמר כ-1000 - 2000 מילים. הביטאון משמש במה מחקרית וציבורית השמה לה למטרה להעמיק ולהרחיב את הידע, הדיון והשיח ההיסטורי והתרבותי על סיפורה של העיר חיפה וסביבותיה בעבר. הביטאון עוסק בין השאר בתיעוד ובפרסום מקורות ראשוניים, סקירות של תהליכים היסטוריים, סוציולוגיים ואורבניים שאפיינו את העיר, לצד הצגת מפעליהם של דמויות ואנשי מפתח הקשורים בסיפורה של העיר ותולדותיה.

*אין המערכת מתחייבת לפרסם את כל כתבי היד הנשלחים אליה.

העמותה לתולדות חיפה מייסודה של
ד"ר אביבה ברנע ז"ל, ההנהלה החדשה:

פרופ' עליזה שנהר, יושבת ראש
יגאל גרייבר
נסים וייסה
ד"ר כמיל סארי
ריטה ספיבק
ד"ר נצה שלף
עו"ד אבי תירוש

אמרכלית העמותה: לאה גולדברג
חברי ועדת הביקורת:
מעינה גוסינסקי, יובל מנטל, חדווה ענבר

עורכת: ד"ר נצה שלף

המערכת: פרופ' תמיר גורן, יגאל גרייבר, ד"ר
ירון ג'אן, יאיר ספרן, אלי רומן, יעקב שורר

עיצוב הלוגו: אסתר לדין.

עורכת לשון: מירב רונן.

עיצוב והדפסה: מילניום איילון -
תשלובת טכנולוגיות דפוס בע"מ.

חיפה - ביטאון העמותה לתולדות חיפה

העמותה לתולדות חיפה, רחוב אלנבי 60,
חיפה, 3566407
טל. 04-8512855, פקס. 04-8522739
כתובת אתר אינטרנט: www.haifa.org.il
דואר אלקטרוני: haifahis@gmail.com

תמונות השער הקדמי והשער האחורי:

מאיר בן אורי, מבטים מהדר לכיוון
סטלה מאריס.
ראו במאמר הפותח גיליון זה.

העיר התחתית, מבט לכיוון המפרץ, אקוורל

מאיר בן אורי - אדריכל, אמן, צייר ומלחין חיפאי

יאיר בן אורי*

אבי, האדריכל מאיר בן אורי ז"ל, נולד בריגה, בירת לטביה, בתרס"ח (1908). שמו הלוועזי היה מקסימיליאן ואסבוצקי. אביו, משה, עסק ביצוא ויבוא ואמו, רוזה בת מאיר הכהן קרון, למדה ציור באקדמיה לאומנויות בפטרבורג (סנט פטרבורג) ועבודות נחושת ורקמה במינכן, גרמניה. היא הייתה חברה באגודת האמנים היהודים בלטביה ואף כיהנה כיו"ר האגודה והשתתפה בכמה תערוכות. ב-1942 נפטרה בסיביר.

לימודיו של בן אורי החלו בגן ילדים חדשני באותם ימים, שפעל בשיטת מונטסורי המבוססת על פיתוח יצירתיות בילדים. לימודיו נמשכו במינכן ובקופנהגן, ובהגיעו לגיל בית-ספר תיכון נשלח ללמוד בגימנסיה בברלין. בעיר זו המשיך את לימודיו בטכניון בשרלוטנבורג, במגמת ארכיטקטורה עם התמחות בבניין ערים. במקביל למד אמנות ופיסול באקדמיה לאמנות בברלין. הוא גם למד נגינה מצעירותו, וניגן כשש שנים בפסנתר ואף בחליל, חלילית ובללייקה. בסוף שנות העשרים, בהיותו חבר ומדריך בתנועת נוער ציונית, בחר לעצמו את השם בן אורי, שביטא את ייעודו בתחומי האמנות היהודית והארכיטקטורה ברוח הכתוב בתורה על בצלאל בן אורי: "ואמלא אותו רוח א-לקים בחכמה בתבונה ובדעת ובכל מלאכה, לחשוב מחשבות לעשות בזהב ובכסף ובנחושת, ובחרושת אבן למלאות ובחרושת עץ לעשות בכל מלאכה".

באביב תרצ"ב (1932), סייר בן אורי בארץ-ישראל וביקר ברוב נקודות ההתיישבות שבה, ביישוב הישן והחדש, וכן בירדן (עמאן, ג'רש) בביירות, בבעל בק ובדמשק. את מסעו תיעד ביומן שעוטר באיורים שעשה במהלך הסיור ובתווים של מנגינות שלמד בארץ. אחד משיאי הביקור היה בחיפה, שם ביקר אצל הצייר, אמן התחרו והמנהיג הציוני הדתי פרופ' הרמן שטרוק, והראה לו דוגמאות מעבודותיו האמנותיות.

בניסן תרצ"ד (1934), מיד בתום לימודיו האקדמיים כאדריכל מדופלם, עלה בן אורי לארץ והתיישב בחיפה. הוא החל לעסוק בארכיטקטורה והפך לתלמידו ובן ביתו של פרופ' שטרוק, שקירב אותו מאד ועד לפטירתו בטבת תש"ד היה מעורב ביצירתו כמורה וכמחנך למהותו וייעודו של אמן יהודי שומר מצוות בארץ. בתקופה זו הרבה לתאר את חיפה ונופיה ברישומים, תחרוטים ואקוורלים, שהם תיעוד מיוחד של נופי חיפה באותן שנים ושל דמויות שפגש בה. במאמר זה אציג מקצת מאותן עבודות בנות התקופה.

בשנת תש"ב (1942), התחתן אבא עם אמנו ז"ל, יהודית לבית ברנשטיין, מהמייסדות והחברות בקבוצת שדה אליהו שבעמק בית שאן. הוא לא היה חבר קיבוץ, וחילק את זמנו בין משרדו בחיפה (ברחוב אחד העם 10) לבין שדה אליהו, שם עסק בפעילויות תרבותיות אמנותיות ובתכנון המשק והמבנים השונים. בשלב מסוים דרש ממנו הקיבוץ להצטרף כחבר כתנאי להישארות המשפחה במקום. בחורף תש"ו, תחילת 1946, עזבו הורי את שדה אליהו והקימו את ביתם בשכונה שאבא תכנן, קרית שמואל, היא שכונת "הפועל המזרחי" במפרץ חיפה. בקריה הם גידלו את חמשת ילדיהם, ושם חי אבא עד יום מותו. שם גם הקים את המכון לאמנות דתית; ניצח על מקהלות; נתן שיעורים בבית הכנסת

מאיר בן אורי, יוצר רב תחומי, עלה ארצה בשנת 1934 והתיישב בחיפה. רכש השכלה באמנות, בפיסול ובאדריכלות. עסק במוסיקה ובהוראה. היה תלמידו של פרופ' הרמן שטרוק

המאמר מתרכז ביצירתו המקומית - בתיעוד העיר, נופיה ותושביה באמצעות רישומים, תחרוטים ואקוורלים

כל העבודות המוצגות במאמר ובשערי הביטאון הן פרי יצירתו של מאיר בן אורי, והתקבלו באדיבות בנו, יאיר בן אורי

*יאיר בן אורי, כלכלן, חוקר את יצירתו ותחומי עיסוקיו של אביו, מאיר בן אורי. מנהל את עזבונו היצירתי במוזיאון שעל שמו

ובביתו על "לשון בנייה בתורה" וכן הרצאות וחוגים למבוגרים ולנוער; יזם את קריאת בית הספר המקומי על שם פרופ' שטרוק, ועוד. **בשנותיו האחרונות הקים בביתו את מוזיאון בן אורי לאמנות יהודית דתית, שבו מרוכזות יצירותיו מכל תחומי עיסוקו ובו נשמר ארכיון גדול ומסודר שלהן.**

יצירתו של בן אורי השתרעה על תחומים רבים ובהם תכנון ישובים, מוסדות ציבור וחינוך (כפר הנוער הדתי, ישיבת כפר הרא"ה, סמל ישיבות בני עקיבא, כולל הציורים שבכיפה, וישיבת כרם ביבנה); אנדרטאות ומצבות זיכרון; שיפוץ מקומות קדושים; תכנון בתי כנסת כולל קיר המזרח; ארונות קודש ואביזרים וכלי קודש לקהילה (הקיבוץ הדתי) ולבית היהודי, כל זאת תוך התמודדות עם ההיבטים השונים של ההווי הדתי היהודי. משנת 1950 שימש כיועץ אדריכלי של משרד הדתות, תחילה כעובד מדינה ולאחר מכן כיועץ חיצוני עצמאי. בן אורי גם הלחין וחיבר קנונים ויצירות מוסיקליות שונות לשבת וחג לבתי כנסת ולשולחן המשפחה (והקיבוץ). בנוסף, משנות העשרים המוקדמת הוא החל לפתח את הסרט ההוריוזנטלי המצויר, ובין 1924 ל-1970 חיבר וצייר כ-25 סרטים בנושאי יהדות, ציונות ועלייה, על תולדות התנאים והאמוראים, ועוד. הוא אייר ספרים, בעיקר בנושאים תנכיים, אגדות חז"ל ונופי ארץ-ישראל. הוא יצר כ-120 תחריטים בטכניקות שונות, רובן בסדנתו של פרופ' שטרוק, וצייר ורשם מאות סקיצות, רישומים, אקוורלים וכ-250 תמונות שמן. כן כתב מעל ל-250 מאמרים בנושאים שונים ממרחבי יצירתו ועיסוקיו. הנושאים השולטים ביצירותיו הם תנכיים, אגדות חז"ל, נופי ארץ-ישראל ודמויות שפגש בעיר ובכפר, בתוך המשפחה ומחוץ לה. הוא חידש את התזה שלפיה טמון בתוכן הכתוב ובמילים-תיבות ובאותיות הכתובות סוד התוכנית ההנדסית לבניית המשכן וכליו, ותיבת נח. הוא כתב מאמרים שהציגו וסיכמו מחקרים חדשניים בנושא, שלו קרא "לשון בנייה בתורה".

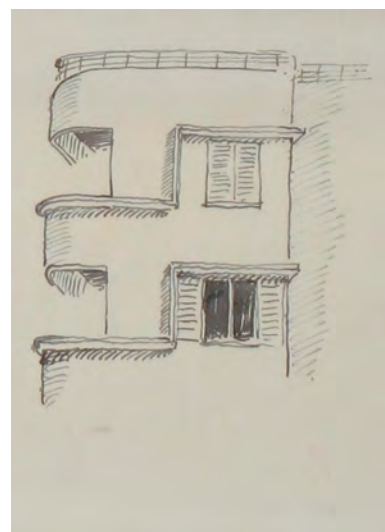
מה שייחד את חשיבתו של היוצר היה השילוב בין אמנות לאמונה. לא אמונה ערטילאית, אלא אמונה תוך קיום מצוות. הדבר בא לביטוי בפסוק מתהלים קי"ט שבחר לכתוב על קירות ביתו, כמוטו ליצירתו: "טוב טעם ודעת למדני כי במצותיך האמנתי". את גישתו המיוחדת בנושא אמנות יהודית-דתית הוא ניסח במאמר בשם "נשמה יתרה ואמנות יהודית" שפורסם ב"דעות", בטאון רב הקמפוס של אוניברסיטה בר אילן בתשל"ח (1978): "... לדעתי, אמן היוצר בכליו יצירה בעצם יום שבת קודש - יצירתו אינה אמנות יהודית. תואר זה ראוי להעניקו רק לאמנות השואבת מהנשמה היתירה של אותה מתנת חסד של הבורא לנשמה - מהשבת. כן, יש קשר ישיר, עובדתי, הכרחי ואינו ניתק בין טוב טעמה של היצירה לבין ההקפדה על קיום מצוות הא-ל. כך הבין גדול אמני השירה היהודית שבכל הדורות - דוד המלך, בהתפללו אל ה': 'טוב טעם ודעת למדני' - כי במצותיך האמנתי'. אכן, כי במצותיך האמנתי - על כן אזכה לטוב טעם. "אמנות יהודית היא אומנותו של אמן השומר שבת קודש, ומשום ששמר על השבת ניתנה בו נשמה יתירה".

תחומי יצירתו ועשייתו של בן אורי בחיפה היו רבים. בתחום האדריכלות היה שותף בכיר לתוכנית של מקס לב לבית הכנסת הגדול ברחוב הרצל, שזכתה בתחרות שנערכה אז. כאדריכל עצמאי תיכנן את "תיבת נח", בית כנסת וסניף בני עקיבא בשכונת הדר; את שכונת קרית שמואל ורבים ממוסדותיה ובתיה; את בית הכנסת "היכל שלמה" ואת שחזור ארון הקודש וחלקים נוספים מבית הכנסת "רג'ו אמיליה" שבאיטליה. הוא ייעץ להקמת בתי כנסת בכרמל המערבי ובקרית אליעזר, ולתכנון בית-ספר עירוני ו', קברי קדושים ומצבות מיוחדות. כן היה מעורב בוועדות לתכנון חיפה, והיה הדוחף ומלווה הפיתוח של מערת אליהו כאתר תפילה ותיירות דתית. בין השאר סייע בפיתוח בתי מלאכה של

בעבודותיו המגוונות, בכל התחומים שבהם עסק, הגדיר בן אורי את ייעודו כאמן יהודי שומר מצוות

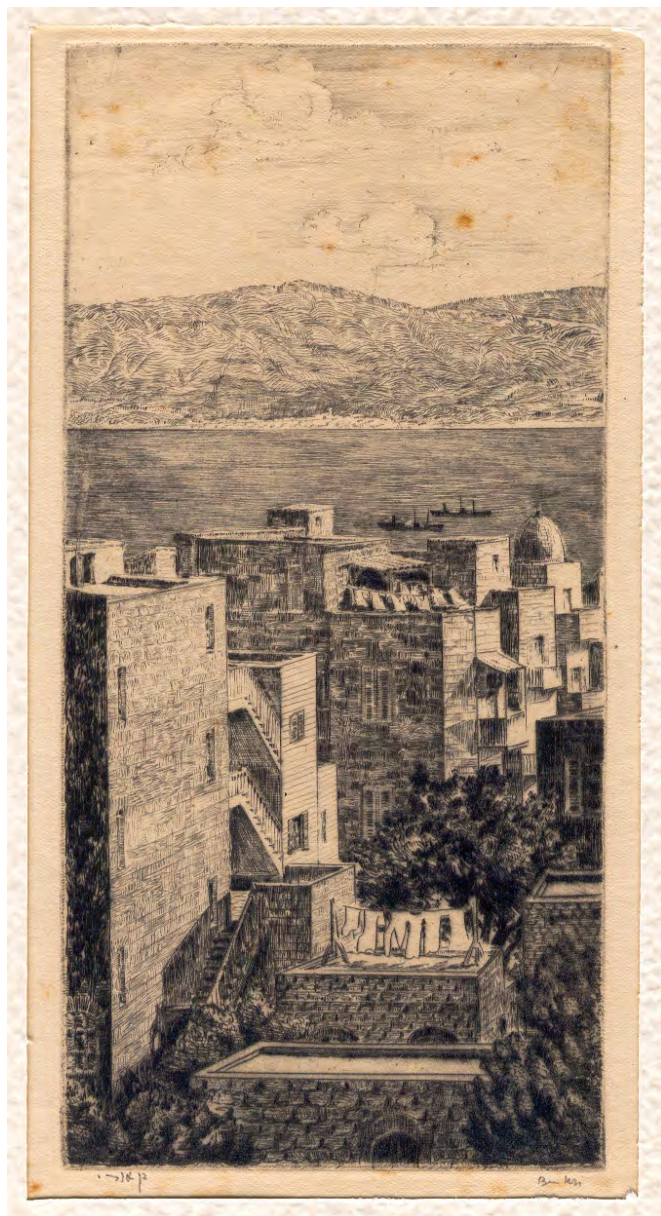
ברחוב ירושלים, 1936, רישום

ברחוב בלפור, 1936, רישום

"המשקם" לייצור מוצרים הקשורים במוטיב של אליהו הנביא ובהקמת תערוכה אמנותית. בשנים 1935-1945 עסק בפעילות תרבותית ואמנותית ציונית, בעיקר במסגרת התאחדות יוצאי גרמניה. ב-1937 יצר עבור מועצת פועלי חיפה סרט בשם "שם-עון-טשנג", כחומר הסברה בעניין מלחמת השפות. הוא צייר את נופי חיפה ודמויות בולטות בה, והיה שותף לתכנון ארוך הטווח של מפרץ חיפה ורשות הקישון ב-1949.

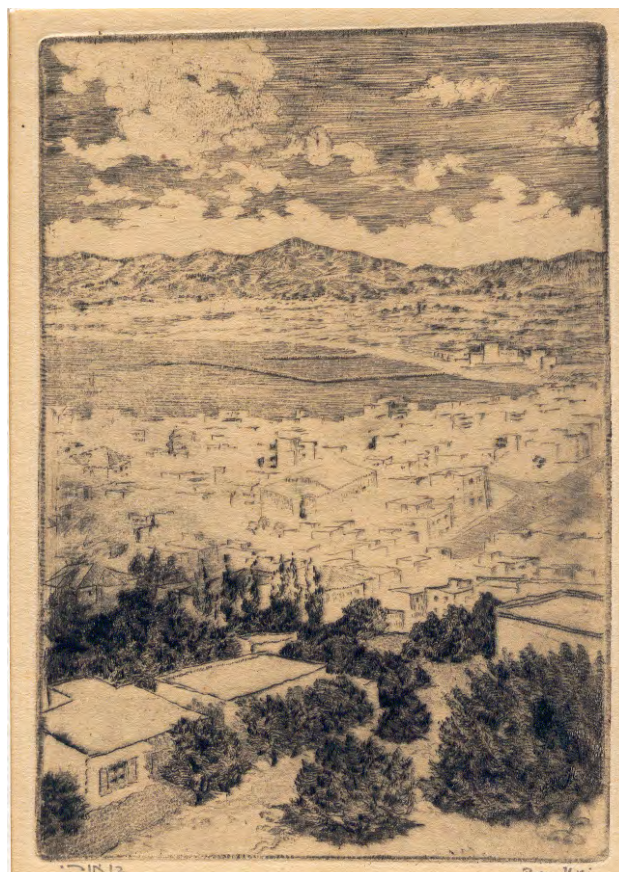
מאיר בן אורי נפטר בכ"ב באייר תשמ"ג, 1983. על המוזיאון שהקים ועל מכלול יצירותיו אפשר ללמוד מביקור באתר המוזיאון ומקטלוג היצירות שיש בו.

הדר הכרמל, מבט לכיוון עכו, ספטמבר 1938, תחריט

רחוב הבורג', ספטמבר 1936, תחריט

הדר הכרמל, מבט לכיוון המפרץ, ספטמבר 1938, תחריט

נמל חיפה עם הרציף החדש, ינואר 1937, תחריט

שכונת הרצליה, יוני 1938, תחריט

חזית דרומית: חתך. אדריכל ויטקובר (מתיק המבנה במינהל הנדסה, עיריית חיפה)

החזית הדרומית

בית ראובן ואדית הכט - בית מיוחד לאיש מיוחד

וליד כרכבי*

ד"ר ראובן הכט היה אחת מהדמויות המרתקות בתולדות חיפה. אחרי שביסס את מפעל חייו, ממגורות דגון בחיפה, פנה לעסוק בתחביביו ובהם ארכיאולוגיה ואומנות אירופית, שבהם השקיע כסף רב. בתחילת שנות השישים של המאה שעברה החל לתכנן את בית הקבע שלו, לאחר שנים של מגורים במקומות שונים בעיר. הוא רצה בית שיישקף את ראיית העולם הייחודית שלו ואת הקשר האורגני שלו לארץ ולחיפה. על הכט, מפעליו ופעילותו הפילנתרופית נכתב רבות, אך לביתו שעל הכרמל כמעט שאין אזכור. מאמר זה מנסה להתחקות אחר רכישת הקרקע, התכנון והעיצוב של הבית, שהפך מ-1967 לביתם של ראובן ואדית הכט.

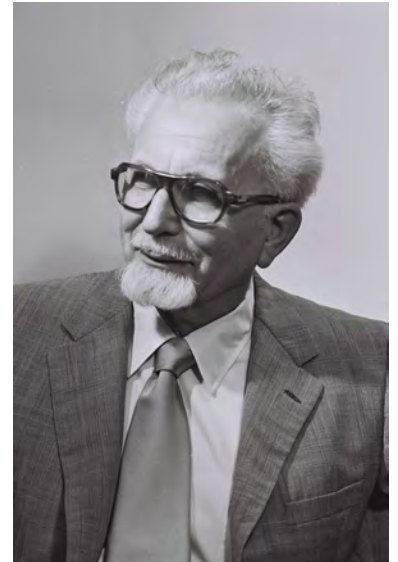
ראובן (רודולף) הכט נולד ב-1909 באנטוורפן שבבלגיה, למשפחה עשירה בעלת עסקי ספנות ומחסנים לאורך נהר הריין בגרמניה ובשווייץ. הוא גדל בשווייץ ולמד כלכלה בהיידלברג, במינכן ובברלין. ב-1936 בא לארץ וניסה ללא הצלחה לקבל זיכיון מממשלת המנדט להקמת ממגורה. הוא חזר לאירופה והמשיך לפעול בתנועה הרוויזיוניסטית, דבר שהיה מנוגד לעמדת משפחתו שהתנגדה לפעילותו הציונית. ב-1941 התחתן עם אדית לבית צילצר, ילידת יוגוסלביה, פסנתרנית וזמרת אופרה.

אחרי הקמת המדינה עלה הכט לארץ עם רעייתו, ונאבק למען הקמת ממגורות בנמל חיפה. נגד כל הסיכויים, ולמרות שהיה רוויזיוניסט מושבע, הצליח לקבל את הזיכיון בעזרתו של דוד רמז, שר התחבורה הראשון של ישראל שעמדותיו האידאולוגיות היו מנוגדות לחלוטין לאלה שלו. רמז היה נלהב להקים את הממגורות, והכט הוכיח שהוא המתאים ביותר. הזיכיון נחתם ב-1950 בירושלים.

ראובן הכט היה תמיד חולם גדול. הוא ביקש מיוסף קלרווין, אדריכל מנוסה שתיכנן את בית הקרנות ברחוב הרצל ובהמשך את בניין הכנסת בירושלים, שיתכנן את הממגורה העתידית. הלה תיכנן ממגורה מודולרית הניתנת להרחבה, והתוצאה הייתה מבנה תעשייתי ברוטליסטי מרהיב, מהיפים שתוכננו בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה. ב-1955 נחנכה הממגורה הראשונה, ועם השנים היא הוגדלה באופן משמעותי.

ד"ר הכט היה אינטלקטואל וחובב תרבות, פילנתרופ בנשמתו, אחד מהתורמים הגדולים לחיפה וממייסדי האוניברסיטה בעיר. הוא תרם למוסדות השכלה וגופי תרבות שונים, והקים הוצאת ספרים שלה קרא "שקמונה". לאחר שהתבסס כלכלית הוא רכש ב-1962 מהחברה האנגלית Buckfast Industries Finances Ltd. בית דו-קומתי ברחוב היוכל 1, שהיה שייך למושל המחוז הבריטי אדוארד קית-רוך (Kieth-Roach). הבית עמד על מגרש מלבני בגודל של 3,728 מ"ר, צמוד למנזר הכרמליטי "גבירתנו על הכרמל", באחד מהמקומות המיוחדים ביותר בחיפה עם תצפית פנורמית למפרץ ולעיר. משם רואים את ממגורות דגון במלוא הדרן!

הקרקעות שסביב המנזר היו בבעלות המסדר הכרמליטי, שבתחילת שנות השלושים של המאה שעברה בוצע להן הליך של פרצלציה כדי למכור אותן לבנייה למגורים. באותן

ד"ר ראובן הכט

בית המגורים של ד"ר ראובן הכט משקף את דמותו של האיש, ואת ערכי האסתטיקה שהנחו אותו, אהבת הארכיאולוגיה והחתימה לשלמות

*אדריכל וליד כרכבי, לשעבר ראש המחלקה לשימור מבנים ואתרים בעיריית חיפה, חוקר תולדות חיפה

בית המגורים נבנה לפי טעמו של ד"ר
הכט, שרצה להציב בו חלק מהאוסף
הארכיאולוגי והאמנותי שלו ובמקביל
לאפשר מבט לנוף

שנים תרם המסדר קרקע בין רחוב טשרניחובסקי לרחוב היובל להקמת גן ציבורי לכבוד יובל הכסף של המלך ג'ורג' החמישי, ולכן נקרא הרחוב בשם היובל. בשנות השלושים הוקמו בו שתי וילות עירוניות מפוארות לשני פקידים בריטיים רמי דרג: בית מספר 1 היה כאמור בית אבן של מושל המחוז קית-רוץ', בתכנונו של האדריכל בנימין חייקין שתיכנן גם את היכל העירייה ברחוב חסן שוקרי. בית מספר 5 היה וילה מפוארת בבעלות המסדר הכרמליטי, שתיכנן האדריכל האיטלקי ג'ובאני בוררה (Jovani Borra) לסר ארתור ווקופ (Wauchope), הנציב הבריטי העליון.

הכט רצה להציב חלק מהאוסף הארכיאולוגי והאמנותי בביתו החדש, וניסה להכשיר את המבנה הקיים לצורך זה. אך כל ההצעות לשינוי הבית נדחו על הסף, ולבסוף הוחלט לבנות מבנה חדש על החלקה, לפי טעמו של הכט. כדי לעשות זאת הוגשה ב-1963 בקשה לעיריית חיפה לחלוקת המגרש לשניים. השטח שיועד לבנין החדש היה של 1,740 מ"ר, וב-25.10.1964 ביקש הכט ממהנדס העיר יוסף כהן לצמצם את המרווח הקדמי בינו לבין הרחוב מ-12 לחמישה מטרים, "כדי לאפשר את הקמתו של בנין חדש שלא יפריע למבנה הקיים וישמור על הגן עם המראה לנוף". בחלוקה המוצעת היה המגרש יותר צר בחלקו הפונה לנוף, והצבת המבנה החדש קרוב יותר לרחוב היובל הייתה בגדר אילוץ. לבסוף אושרה הבקשה על ידי עיריית חיפה והמגרש עליו נבנה הבית הינו מספר 3.

מבט מהגינה לכיוון הבית

עוד לפני הבקשה לחלוקת המגרש ביקש הכט ממכרו, האדריכל ממוצא גרמני ורנר יוסף ויטקובר, שיתכנן את ביתו. ויטקובר נולד בברלין ב-1903 למשפחה יהודית משכילה, ולמד היסטוריה וארכיאולוגיה באוניברסיטאות ברלין והיידלברג. בהמשך למד אדריכלות בבית הספר הטכני הגבוה בשטוטגארט וב-1933, אחרי כמה שנות עבודה אצל האדריכל ריכארד דקר בברלין, עלה עם רעייתו לארץ. כאן צבר רקורד אדריכלי עשיר, בעיקר בתל אביב בשנות השלושים, בתכנון בסגנון הבינלאומי. הוא היה ידוע בתכנונו הפונקציונלי והמוקפד, ובין השאר תיכנן בתי מלון כמו "גת רימון" בתל אביב, את התחנה המרכזית הישנה בעיר, ואת תכנית האב הראשונה לקמפוס אוניברסיטת תל אביב, כולל כמה מבנים בו. בנוסף תיכנן את מתחם מוזיאון הארץ וחלק גדול מהמבנים שבו, מבני משרדים, מתקני ספורט

ובתים פרטיים. ב-1982 תכנן עם האדריכל שלמה גלעד את מוזיאון ראובן ואדית הכט באוניברסיטת חיפה, המכיל את האוסף הארכיאולוגי והאומנותי של הכט. ויטקובר הוא שהציע למקם את בית המגורים המתוכנן קרוב לרחוב היובל, כשבחזיתו, לכיוון הנוף, יישתל גן רחב ידיים שישקיף על חיפה. הוא תיכנן בית חד-קומתי המשתלב היטב עם הטופוגרפיה המתונה של האזור, ואין ספק שהפרוגרמה שיקפה את רצונותיו של הכט: צניעות, השתלבות בנוף ופונקציונליות. המטבח וחדרי השירותים פנו לרחוב היובל, ומאחוריהם האגף של סוכנת הבית. כדי לשמור על הפרטיות של דרי הבית תיכנן ויטקובר מעין חומה עם פתחים קטנים, שבקצה שלה נבנתה החנייה. במרכז החזית נבנתה הכניסה הראשית, כשדלת הכניסה הדו-כנפית, העשויה מעץ, חוברה בלוחות עץ לתקרה. מעליה נבנה כרכוב מרשים ורחב מבטון חשוף, המצל על החזית הדרומית החמה ומצנן אותה. שני חדרי שינה מוקמו בחלק הצפון מזרחי, הקריר יותר, של הבית, עם אפשרות של יציאה מהם לגינה דרך פרגולה מבטון חשוף המתוחמת בקיר אבן. במרכז הבית תוכנן סלון רחב ידיים שבקצהו דלת הזזה ענקית מזכוכית, שדרכה יוצאים לגן. בחלק הצפון מערבי של הבית, צמוד לסלון, תיכנן ויטקובר חדר לאוסף האומנות, שאליו עולים בכמה מדרגות ממפלס הסלון. היה זה מעין סטודיו שבו עסק הכט באוסף שלו, והוא כלל תקרה גבוהה של עד חמישה מטרים, חלקה משופעת, וחלון ענק לכיוון הנוף. בחלק שבין חדר האוסף לבין הסטודיו הציב ויטקובר ויטראז' צבעוני גבוה של האומנית נעמי הנריק. הבית נבנה בסגנון הבינלאומי המאוחר, כשחומרי הגמר שלו הם שילוב של בטון חשוף, שיש, פלדה, זכוכית ועץ. בניגוד לנהוג במבנים מודרניסטיים, שבהם מגוון חומרי הגמר מצומצם, ויטקובר השתמש כאן במגוון של חומרים שיצרו ביחד מבנה השונה מהנוף אך בה בעת גם משתלב בו.

הצאלון בחזית הבית

הכט ביקש מאדריכלית הנוף פרופ' רות אניס לתכנן את הגן ואת הפיתוח סביב הבית. אניס הציעה פתרון מקורי לעלייה המתונה לכיוון הכניסה, באמצעות מפלסים מרובעים בהסטה שהם מעין מדרגות רחבות ידיים המזמינות להיכנס לבית. היא תכננה מדשאה עם עץ צאלון, שברבות השנים גדל והפך לחלק אינטגרלי מחזית הבית. הגן תוכנן תוך

שילוב של צמחייה נמוכה ושמירה על העצים הקיימים במגרש, עם שילוב של אלמנטים ארכיאולוגיים מהאוסף של ד"ר הכט. הוא משתרע ברובו על שטח מישורי, וכשמתקרבים לנפילה הטופוגרפית החדה שבקצהו מתגלה נוף המפרץ והעיר במלוא תפארתו. רות אניס תכננה גם כמה טרסות בקצה הגן, לכיוון הנוף, עם פינת ישיבה רומנטית, כדי להגדיל ככל האפשר את שטחו המישורי. טרסות אלה נמשכו לכיוון המנזר והיו מעין טיילת קטנה לאורך הנוף.

בגינה - שילוב של עצים וצמחייה נמוכה

בקטלוג של תערוכה מעבודותיו של ויטקובר בשם "הבריזה הקרירה באה ממערב", שנערכה ב-1993, הזכיר האוצר עוזי אגסי את הווילה של הכט וציטט את ויטקובר שאמר: "את אחת הווילות היפות שלי בניתי לד"ר הכט".

ד"ר ראובן הכט, שהלך לעולמו ב-1993, הוריש את הבית לעיריית חיפה (אחרי אריכות ימיה של רעייתו), כדי לקיים בו פעילות תרבותית לקהל הרחב. אחרי מותה של גב' הכט ב-1997 הגישה העירייה בקשה לשינוי ייעודו של הבית ממגורים לבניין ציבורי, אך נתקלה בהתנגדותם של כמה מהשכנים. היא נאלצה למכור אותו לאדם פרטי, ואת הכסף שהתקבל השקיעה בשיפוץ בית רוטשילד במרכז הכרמל, ששינה את שמו ל"בית הכט". בשנת 2012 החליטה ועדת השימור העירונית לכלול את בית המגורים של הכט ברשימת השימור העירונית.

הסלון לכיוון הגינה

אוסף ארכיאולוגי, הכניסה לחדר העבודה

מבט מהגינה למפרץ

לעיון נוסף

ראובן הכט, **הג'נטלמן האחרון - אוטוביוגרפיה**. תרגום מגרמנית: קרלה פרלשטיין, זמורה ביתן, 2007.
עוזי אגסי, **הבריזה הקרירה באה ממערב**, קטלוג תערוכה בשם זה, 1993.

תודה מיוחדת לאלי רומן, שעזר לי להנגיש את החומרים הארכיוניים הקשורים לד"ר ראובן הכט.

ד"ר ראובן הכט בחדר העבודה

הצילומים באדיבות ארכיון ד"ר ראובן הכט, מוזיאון הכט, אוניברסיטת חיפה

בצל פעמוני כנסיות: איטליה, חתרנות פוליטית ומרי בחיפה בימי המנדט

יעקב מרקוביץקי*

המאמר מוקדש לזכרו של מיכאל טליאקוצו, בר אוריין וחוקר יהדות איטליה ותרבותה

המעורבות האיטלקית בחיפה, משלהי המאה ה-19 ועד לתום מלחמת העולם השנייה, ביטאה ניסיון של מעצמה החותרת לייצב את מעמדה האסטרטגי באגן המזרחי של הים התיכון. חיפה - על מגוון מוסדותיה הכנסייתיים והמאגר האנושי של נזירים, כמרים ומיסיונרים - התאימה להשגת ההשפעה האיטלקית באמצעות "הפוליטיקה הישנה", כלומר בכסות של מוסדות דת ואנשיהם, וגם ל"פוליטיקה החדשה" המשלבת יסודות כלכליים, חברתיים, אסטרטגיים ופוליטיים, שהתמצו כולם בחיפה מאז הרבע הראשון של המאה העשרים. בפרק זמן זה, וכחלק ממדיניות ה-Mare Nostrum (הים שלנו) של הדוצ'ה הפשיסטי בניטו מוסוליני, היה המניע העיקרי למדיניות האיטלקית בארץ-ישראל, ולענייננו בחיפה, קעקוע מעמדה של בריטניה, הגורם האימפריאלי ההגמוני באזור. בחיפה השתלבו מרכזי זהות דתיים עם אינטרס פוליטי-אסטרטגי. במנדט שבין המרחב הגיאוגרפי לבין מיצוי האינטרסים הפוליטיים, פעל הביון האיטלקי כדי לקדם את האינטרסים הללו באמצעות מעורבות של סוכנים, טיפוח חתרנות פוליטית, הבלטת הממד התעמולתי והסתת האליטות והרחוב הערבי נגד הציונות. יסודות החתרנות הפוליטית ופירות המרי הושרשו בשנות המנדט הבריטי בעיקר בקרב האליטות העירוניות בחיפה. הפעילות הסתופפה תחת האצטלה הקונסולרית והמוסדות החברתיים והכלכליים האיטלקיים שפעלו בעיר, ובוטאה במיוחד בשנות הדמים של מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט. שיאה היה עם כניסת איטליה למלחמה והפיכתה למדינת אויב ביוני 1940. המהלך הפוליטי הזה קטע באופן דרמטי את הפעילות האיטלקית המגוונת בחיפה ובארץ-ישראל בכלל, וגם המפעלים התרבותיים, הדתיים וההומניטריים האיטלקיים לא חמקו מגזירות השלטון: הם נסגרו, הוצאו מחוץ לחוק או הוחרמו.

בתקופה שמשלהי המאה התשע-עשרה ועד למלחמת העולם השנייה חתרה איטליה לקעקע את מעמדה של בריטניה באזור

המאמר מציג את צעדי הביון האיטלקי שטיפח חתרנות פוליטית בקרב האליטות הערביות של חיפה

חיפה - חממה של תסיסה לאומנית

חשיבותה האסטרטגית של חיפה ומקומה המרכזי בכלכלת הארץ לא נעלמו מאנשי הביון האיטלקי שפעלו בארץ. רובם הגיעו אליה בשנים הראשונות למנדט הבריטי, ופעלו בכסות קונסולרית או כאנשי עסקים וכלכלה. גם התשתית הכנסייתית והנוכחות הקתולית הקיימת בעיר חיזקו את מעמדה כנקודת מפתח להתבססות פוליטית איטלקית, כחלק ממדיניות "הים שלנו" ששאפה ליצור אימפריה איטלקית באגן הדרום מזרחי של הים התיכון ובקרב אפריקה.

אנשי הביון הללו העריכו שניתן יהיה להגביר את הנוכחות האיטלקית בחסות הרדיקליזציה והלאומנות שפשו בין ערביי חיפה, כתגובה למדיניות הפרו-ציונית של שלטונות המנדט. הקונסוליה האיטלקית בעיר שאפה לגבש מדיניות שתיצור תנאים פוליטיים שיובלו על ידי ערבים-נוצריים (בעיקר), שיקדמו את האינטרסים האיטלקיים בארץ ויערערו את

*ד"ר יעקב מרקוביץקי הוא מרצה בכיר העוסק בתולדות היישוב, בהיסטוריה צבאית ובלוחמה זעירה. פרסם 13 ספרים ועשרות מאמרים בארץ ובחו"ל

הלגיטימיות של שלטון המנדט. ההערכה הייתה כי ציבור זה אינו שבע רצון מהמדיניות המפלה של שלטונות המנדט כלפי ערביי הארץ, ולכן יוכל לשרת את מטרות המשטר הפשיסטי באזור.

התשתית הכנסייתית, מוסדות הציבור, המפעלים ובתי המלאכה המנדטוריים והאזור התעשייתי, כמו גם הגופים הכלכליים המגוונים שפעלו בחיפה ובסביבתה, היו בסיס לנוכחותם של סוכני הביון האיטלקי ולהשפעתם עליה. על בסיס תשתיות אלה התפתח מערך של תעמולה וחתרנות, שנועד להכשיר קאדרים מיליטנטיים מקרב ערביי העיר ולהפעילם כגורמי תסיסה שיצרו דמורליזציה וישבשו את הסדר הציבורי בעיר. סוכנים איטלקיים, שפעלו במפעלים הללו ובשכונות העיר התחתית, ליבו מהומות ואי-סדר במרחב העירוני חודשים רבים לפני פרוץ המרד הערבי.

הסוכנים האיטלקיים העריכו כי באמצעות התמיכה האנושית שתיווצר הם יצליחו להשיג מידע על מנגנוני השלטון המנדטורי, על פעילות הצבא בצפון הארץ ועל מפעלים אסטרטגיים (בעיקר נמל חיפה). הם קיוו גם להשיג מידע עדכני על הלכי הרוח והעמדות הפוליטיות של האליטות הערביות בחיפה ובסביבתה, והעריכו שניתן יהיה לרתום לשירותם פעילים מרכזיים בתנועה הלאומית הפלסטינית (בעיקר חסידי מפלגת "אסתקלאל") ואנשי דת מקומיים (בעיקר את הבישוף היווני-קתולי יוסוף גרגוריוס חאג'אר) בעלי נטייה לאומנית, עוינת לציונות ולמפעליה בארץ-ישראל.

ראשית הפעילות החתרנית בעיר

מבחינה אופרטיבית נהייתה חיפה למרכז הפעילות החתרנית של הביון האיטלקי עם תום מאורעות תרפ"ט (אוגוסט 1929). סוכניו איתרו את האופי המיליטנטי של ערביי העיר, החדור התנגדות לשלטון המנדט ולהתיישבות היהודית, והבינו כי המאורעות יצרו דגם פעולה חדש בקרבם, המבשר את התפתחות האלימות כמכשיר אולטימטיבי להשגת התביעות הפוליטיות והלאומיות של הציבור הערבי. מגמה אידיאולוגית זו השתלבה בשינויים הדמוגרפיים והחברתיים העמוקים שהתרחשו בעיר, עם קליטתם של רבבות פלאחים ופועלים דורשי עבודה שנפלטו מכפרים בארץ ובחורן, התמקמו בעיר ובסביבתה ונדחפו לזרועותיהם של מסיתים ועסקנים פוליטיים.

הבולט בסוכנים האיטלקיים באותה תקופה היה ויקטור מנלי (Mannelli), דיפלומט שפעל באצטלה של קבלן בניין ויזם מקרקעין. הוא התוודע למשה רוטשטיין (זיתוני), שהיה בין השאר מודיע של התנועה הרוויזיוניסטית בעיר, ושיתף עמו פעולה. הסיבה לכך הייתה בעיקר ההערכה שהתגבשה במשרד החוץ האיטלקי, כי התנועה הרוויזיוניסטית היא תנועה עברית-פאשיסטית שמטרתה לשחרר את הארץ מעול השלטון המנדטורי, וכי היא נאבקת במגמות הסוציאל-קומוניסטיות של הסוכנות היהודית, שהוגדרה כ"משתפת פעולה" עם הבריטים. ההערכה הייתה כי בשל כך יסייעו פעילים רוויזיוניסטים לאיטלקים ויעבירו להם מידע מודיעיני שיערער את אחיזתה של בריטניה בארץ-ישראל. בניסיון לטוות קשרים עם הקהילה האיטלקית שהתגבשה בחיפה חבר רוטשטיין לקבלן המקומי רנצו דה פסקוואלה (De Pasqualla) ולבנו ויטוריו, ובתיווכם העמיק את קשריו עם ג'ובאני מסארה (Massara), מזכיר הקונסוליה האיטלקית בעיר, דמות פעילה ובעלת השפעה במערך המודיעיני האיטלקי בארץ ובלבנון.

סוכני הביון האיטלקי פעלו באמצעות המוסדות הכנסייתיים, ערביי העיר והגופים הכלכליים שפעלו באזור

ההגנה איטלקית

ביום א' נערכה ההגנה לכבוד הנובת בית-החולים האיטלקי, שהוקם מאחורי המושבה הגרמנית, מול מגרש "הפועל". להגנה הוזמנו רבים מנכבדי כל העדות, מושל המחוז מר קיתרוטש, ראש העיריה, מר חסן שוקרי, כגן הקונסול האיטלקי מר אבגוסטינו, פקיד ממשלת ומנהלי בנקים. להגנה באו מירושלים, במיוחד, הקונסול האיטלקי הראשי מר דה אנג'ילי. השתתף פו בהגנה תלמידו בתי-הספר האיטלקי בהיפה בתלכשתם הפשיסטית, על דגליהם ותזמרתם. ההגנה נפתחה בנאומו קצר של מר אנג'לוס ואחריו מילאו מושל העיר הוז מר קיתרוטש ואחרים.

דאר היום, 10.10.1933

האיטלקים העריכו שהתנועה הרוויזיוניסטית תשתף פעולה במסגרת התנגדותה לשלטון הבריטי

כרוניקה של אלימות וחוסר סדר ציבורי

הביון האיטלקי עמד מאחורי תהליכי הרדיקליזציה של ערביי חיפה בעקבות פתיחת הנמל בעיר באוקטובר 1933. ברחבי העיר הופץ אז כרוז בערבית שקרא לתושבים להחרים את חגיגות חנוכת הנמל, "שהנו הכבל הגדול ביותר מכבלי אדנות האימפריה הבריטית. כבלים אלו אוסרים את ידי הערבים ומשמישים אמצעי לניצול ערביי הארץ". הסוכנים האיטלקיים היו חלק מהמערך החתרני של הגרעין המיליטנטי של ערביי חיפה. מקור מודיעיני בריטי העריך כי הם עמדו מאחורי המימון והארגון של "הצופים הערבים", תנועת נוער שאימצה דפוסים כעין-פשיסטיים של לבוש, מצעדים וגינונים טקסיים. היא פעלה כמיליציה חמושה למחצה שהשתלבה בפעולות של מחאה ואיבה נגד הציבור היהודי בעיר, ובין היתר מילאה משימות שמירה בחוף הים בקרבת הנמל, כדי למנוע כניסת מעפילים יהודים בלתי לגאליים לארץ.

מודיעים של המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית מסרו לא-אחת על פעילות של כמרים ומורים שלוחי המסדר הסליזאני בחיפה, שהפיצו כרוזים ועלוני הסתה בציבור הנוצרי בעיר. באצטלה של מפגשים חברתיים התארגנו תאים שעודדו פעולה חתרנית נגד שלטונות המנדט, וכך, למשל, מסרו מקורות מודיעיניים כי ביתו של אנטון חמודי בעיר התחתית הוא מוקד לפעולות הביון האיטלקי. לפי אחד מהדו"חות, "... הנוכחים לבשו חולצות שחורות, שרו שירים בעלי גוון פטריוטי ... רוב הנוכחים היו ערבים-נוצרים מקומיים ... היו גם חברי הקורפוס הדיפלומטי האיטלקי...". במפגשים אלה הדגישו האיטלקים את מחויבותה של איטליה לסייע לערביי הארץ בכלל, ולערביי חיפה בפרט, במאבק נגד בריטניה. מבחינתם של האיטלקים לא היה ספק כי בריטניה היא מקור האפליה נגד הערבים, בגלל העדפתה לפתח את הסקטור היהודי על חשבון הרוב הערבי בארץ.

החתרנות האיטלקית (בחיפה) בעיניים בריטיות

המעורבות החתרנית האיטלקית הייתה ידועה לאנשי הבולשת הבריטית. מפקד הבולשת, הארי רייס (Rice), העריך בקיץ 1935 שפעולת הסוכנים האיטלקיים נועדה להעסיק את בריטניה בבעיות טריטוריאליים במזרח התיכון, ובכך למנוע מעורבות שלה בקרן אפריקה. לדעתו של רייס זו הייתה הסיבה לכך שסוכנים איטלקיים רתמו את הציבור הערבי ואת המפלגות הערביות הלאומניות לפגיעה ביהודים ולשיבוש הסדר בארץ.

למעשה, כבר בחודשים הראשונים של המרד הערבי העריך משרד החוץ הבריטי כי מטרתה העיקרית של איטליה היא טיפוח מיליטנטיות בתנועה הלאומית הערבית והמרדתה נגד שלטון המנדט. משום כך החלו סוכנים בריטיים לטפח יסודות מהימנים ברחוב הערבי, רובם מוסלמיים. למעשה הייתה חיפה יעד יוצא דופן, בגלל התשתית הנוצרית בעיר. לא-מעט מבני המשפחות הערביות-נוצריות הופעלו במשימות איטלקיות, והאליטות החברתיות הללו היו הבסיס לפעילותם של הסוכנים האיטלקיים.

מבחינת הביון הבריטי הייתה חיפה מרכז החתרנות האיטלקית בארץ במהלך המרד הערבי. הגורם המסית המרכזי היו בכירי הקונסוליה האיטלקית, וסוכנים בריטיים דיווחו על תפקידו של הקונסול האיטלקי בעיר (בפועל, סגן הקונסול הכללי בארץ), שהדגיש בפני נכבדים ערבים את הצורך של האוכלוסייה המקומית להשתלב ב"סדר החדש" המתהווה במרחב בהנהגת איטליה. לדבריו ישיב הדבר לערביי הארץ את גאווה הלאומית ואת המשאבים הרגשיים שנלקחו מהם על ידי המדיניות הפרו-ציונית המפלה והמקפחת של שלטונות המנדט.

הביון האיטלקי פעל לטיפוח המיליטנטיות של ערביי חיפה והבטיח לסייע להם במאבקם נגד בריטניה

רייס, מפקד הבולשת הבריטית
התמונה באדיבותו של ד"ר אלדד חרובי

בשנות השלושים היו שני נושאי המשרה הקונסולריים הבולטים בחיפה קוונטין מאזוליני (Mazzolini) וקסטרו קסטי (Casti). משימתו העיקרית של הקונסול הייתה טיפוח קטגוריות חברתיות נבחרות מהציבור הערבי-נוצרי בעיר, וגם כמה אנשי ציבור מוסלמים בעלי השפעה חברתית וכלכלית. אלה זומנו למפגשים אחדים בקונסוליה, ששכנה ברחוב הרדג (כיום רד"ק) במושבה הגרמנית, שם למדו כיצד לתמוך ברעיונות הסדר החדש של איטליה וכיצד לסייע בהפצת תעמולה איטלקית בציבור הערבי בעיר ובצפון הארץ. מבחינה תרבותית וחברתית, הביטוי המובהק של העמקת המעורבות האיטלקית בחיי הקהילה הערבית בחיפה היה מועדון Doppo Lavoro ("אחרי העבודה") שפעל בעיר התחתית. הוא שימש כאכסנייה לצעירים תושבי העיר, מוסלמים כנוצרים, לטיפוח פעילות של ספורט, תרבות וחברה. במפגשים שנערכו בו הוקנו לצעירים, בין השאר, יסודות השפה האיטלקית, וכן תכנים תעמולתיים על חשיבותה של איטליה כגורם הפוליטי הבולט באזור ועל נכונותה לסייע לערביי הארץ מול ההעדפת שלטונות המנדט את התנועה הציונית.

גישה יוצאת דופן

הקו הפרו-ערבי של הקונסוליה בחיפה לא היה מקובל על כל הפעילים האיטלקיים בעיר. איש הקונסוליה הד"ר דימיטרי ולנטי (valenti), למשל, התנגד לגישתו הפרו-ערבית של הקונסול ובינואר 1938 יצא לאיטליה כדי לשכנע את המחלקה הארץ-ישראלית במשרד החוץ האיטלקי בצורך לתמוך דווקא בתנועה הציונית. גישתו של ולנטי הייתה יוצאת דופן בקורפוס הדיפלומטי והמינהלי האיטלקי בארץ, והיא נבעה קודם כל מרצון להתקרב להנהגה הציונית כדי להרחיקה מהשפעה בריטית. לדעתו צריך היה משרד החוץ האיטלקי לזנוח את הקו הפרו-ערבי שלו, ולטפח קשרים דווקא עם חוגים ציוניים רשמיים הקשורים להנהגת המוסדות הלאומיים. הוא התנגד גם לשיתוף הפעולה עם האופוזיציה לסוכנות היהודית, ובעיקר לקשרים שטיפחו אנשי משרד החוץ עם התנועה הרוויזיוניסטית. אולם עמדתו לא אומצה בסופו של התהליך לא ברומא ולא בקונסוליה בחיפה, שנקטה בפעולותיה בקו פרו-ערבי בולט.

הסלמה והסתה בימי הרעה

ההצלחות הפשיסטיות-נאציות ברחבי אירופה, ובעיקר סיפוח אוסטריה לרייך הגרמני בראשית 1938, עודדו את הקונסוליה האיטלקית להעמיק את חדירתה לציבור הערבי בחיפה. כמה אירועים שהתקיימו באביב אותה שנה במועדון ה-Doppo Lavoro, בבתי פרטיים ובבתי קפה, ציינו את ההישג הפוליטי והצבאי הגרמני, את ניצחון הפשיסטים ובעיקר את חוסר האונים של צרפת ובריטניה בהגנה על היסודות הדמוקרטיים. אחד מהמפגשים הבולטים התקיים בבית הכרמליתים שברחוב הכרמליתים (כיום רחוב אליהו הנביא) בעיר התחתית, ב-9.4.1938. נכחו בו קסטי, הקונסול האיטלקי בחיפה, פעילים נוצריים וביניהם: חנא עספור ופואד עטאללה. בפגישה דרשו הנכבדים המקומיים שאיטליה תסייע לערביי העיר מול התוקפנות היהודית בתקופת מאורעות הדמים, והביעו חשש מהתקפות טרור של יהודים בעיר התחתית.

רוב הפעילות האיטלקית נעשתה בקרב הקתולים.

במפגש, שבו דרשו הנכבדים הערביים סיוע איטלקי מול התוקפנות היהודית, נכחו גם חנא עספור הפרוטסטנטי וגם פואד עטאללה - יווני אורתודוקסי

ממקורות בריטיים ויהודיים נודע כי האירועים בזירה הבינלאומית השפיעו על אופי הפעילות האיטלקית בחיפה. מודיעי הש"י (שירות הידיעות של "ההגנה") דיווחו על פעילות ענפה של סוכנים איטלקים, המעודדים את ערביי העיר להגביר את העוינות כלפי

בהשפעת ההצלחות הפשיסטיות-נאציות באירופה הועמקה פעילותם של האיטלקים בקרב ערביי העיר, בסיוע אנשי הממסד הדתי נוצרי

בריטניה ולמרוד בה. מעניין שיותר מ-600 תלמידים ותלמידות בבית הספר האיטלקי בעיר הושפעו מפעילות זו, וביקשו מהקונסול האיטלקי לקבל נתינות איטלקית ולוותר על נתינותם הארץ-ישראלית. מהדו"ח עולה כי הם האמינו שמלחמה קרבה, ושבמהלכה יגנו האיטלקים על ערביי העיר טוב יותר מכל גורם מדיני אחר.

למעשה כללה פעילות הסוכנים האיטלקים יצירת איבה וחתרנות, שנועדו לשבש את הסדר הציבורי ואת מהלך החיים בארץ. מעבר לכך לא הייתה אז לביון האיטלקי יכולת לארגן מרד אלים במרחב העירוני. אחת מהקטגוריות החברתיות הבולטות שסייעו להסתה האנטי-בריטית היו אנשי הממסד הדתי בחיפה (נזירים, כמרים וחברים באגודות מיסיונריות). הללו, שהיו מעורים בהוויית העיר, פעלו בקרב האוכלוסייה המקומית ובעיקר בקרב האלמנטים החברתיים שנחשבו כנוחים ביותר להסתה: פלאחים (שבאו לעיר בימי שוק), תלמידי בתי ספר תיכוניים, עובדים במתקני הרכבת המנדטורית ופועלי בניין, שרובם עבדו בעבור מסדר הכרמליתים ואגודות צדקה נוצריות שונות ברחבי העיר.

לקונסוליה האיטלקית נודע בראשית 1939 שפעילים רוויזיוניסטיים מתכוונים לפגוע בכמה שכונות ערביות ובשווקים באזור העיר התחתית. כדי להיערך לכך אורגנו פגישות במשרדי ANSMI - Associazione Nazionale per Soccorrere Missionari Italiani, קרן חברתית חינוכית-אזרחית (לא מוסד דתי) שקידמה פעילות מיסיונרית איטלקית בניכר. הקרן הוקמה באיטליה בדצמבר 1886, ובחיפה הקימה את בית החולים האיטלקי ב-1907 וקיבלה חסות על בית הספר האיטלקי בעיר התחתית. בפגישות עדכנו האיטלקים את נכבדי הציבור הערבי ודרשו מהם להיות ערניים, לקיים משמרות הגנה ולחזק את האוכלוסייה. הם הדגישו כי איטליה "תגיש כל עזרה אפשרית ותסייע לנפגעים במהומות, וזאת גם אם הערבים ידרשו לפעול ולהגיב נגד היהודים ברחבי העיר".

בית החולים האיטלקי

אקורד אחרון: רדיפות והוצאה מחוץ לחוק

הפעילות הדיפלומטית הרשמית האיטלקית פסקה ביוני 1940, כשאיטליה הצטרפה לגרמניה והפכה למדינת אויב בעיני שלטונות המנדט. מציאות זו השפיעה על מעמדם החוקי של המוסדות הדתיים וההומניטריים האיטלקיים בארץ-ישראל ובחיפה, והבולשת הבריטית החלה לפקח עליהם. בחיפה נותקו בספטמבר 1940 קווי טלפון והוטל סגר על מוסדות כמו בית החולים האיטלקי, מנזר הר הכרמל (כנסיית סטלה מאריס), בית הספר האיטלקי לבנות, סניף בנקו די-רומא, לשכת המסחר האיטלקית וסוכנויות הספנות אדריאטיקה וליד טריאסטינו.

הוצאת המוסדות האיטלקיים הרשמיים מחוץ לחוק הייתה השלב הראשון במאבקם

עם הצטרפותה של איטליה למלחמה לצד גרמניה נפסקה הפעילות הדיפלומטית הרשמית והמוסדות האיטלקיים הוצאו מחוץ לחוק

של שלטונות המנדט בנוכחות ובמעורבות של איטליה בארץ. בבולשת הבריטית העריכו בקיץ 1940 כי הסכנה לסדר הציבורי אינה במוסדות אלה, אלא בפעילות חתרנית וחבלה של סוכנים איטלקיים שיחדרו משטחי צרפת הוויזשאית בסוריה ולבנון. כך נוצרה תמונת מציאות שלבסוף התבררה כמסולפת, של חדירת סוכנים זרים, רובם איטלקים, כדי לערער כביכול את הסדר הציבורי ולפגוע באינטרסים האסטרטגיים ובמאמץ המלחמה של בריטניה בחיפה ובמרחב התעשייתי שלה, ובעיקר בבתי הזיקוק והנמל.

סוף דבר

הפעילות החתרנית והתכנים המיליטנטיים שהפיצו אנשי הקונסוליה וסוכני הביון האיטלקיים בחיפה היו חלק ממארג נרחב של מוסדות, ארגונים ותכנים מגוונים שבוטאו והופעלו במשך עשרות שנים על ידי איטליה כישות פוליטית, ועל ידי איטלקים שפעלו במסגרת אגודות, מסדרים וארגונים, חלקם בהשראה ממלכתית וחלקם על בסיס אינטרסים כלכליים. הדבר המחיש את האופן שבו סייעו הנתונים הגיאוגרפיים של העיר והנוף האנושי שלה למצות דרכי פעולה והשפעה באזור, שנחשב כ"מחוז החלומות" של השלטון ברומא במשך שנים לא-מעטות.

מאותה מעורבות - של מוסדות כנסייתיים, אנשי דת וממסד דתי; של מוסדות כלכליים ומערך חינוכי; של חתרנות והתססה פוליטית; של מתקפות אינטנסיביות באוויר (בשנים 1940-1942) ופעילות ימית (הטבעת הצוללת שירה במפרץ חיפה ב-1942) - נותרו כיום בהווייתה של חיפה המודרנית שני מוסדות רווחה חיוניים ומשפיעים: בית החולים האיטלקי ובית הספר האיטלקי. הם מהווים עדות וזיכרון לתהילת העבר של מדינה שחתרה להיות מעצמה אזורית, ושפועלה ניכר באקלימה של חיפה שנים לא-מעטות.

לעיון נוסף

יעקב מרקוביץקי, "מעורבות איטליה במרד הערבי", עיונים בתקומת ישראל 9, 1999, עמ' 56-69.

מאשה הלוי, "לאומן איטלקי ואמן דתי: אנטוניו ברלוצי ופעילותו לקידום האינטרסים האיטלקים בארץ הקודש", קתדרה 144 (תמוז תשע"ב), עמ' 76-83.

כיכר חמרה ובנייני הכרמליתים. גלויה של פוטו ברנר

לתולדות הנצחת המלך פייסל בחיפה

יאיר ספרן* ותמיר גורן**

מסע ההלוויה של המלך פייסל הראשון בחיפה, ב-1933, והקמת האנדרטה לזכרו ב-1934, היו מהאירועים המרשימים שידעה העיר במחצית הראשונה של שנות ה-30 של המאה שעברה. היו אלה אירועים בקנה מידה אזורי ובין-לאומי, ששיקפו את מעמדה העולה של חיפה ואת אופייה המיוחד. כפי שנראה להלן, אין זה פלא שהוחלט להנציח את המלך האהוד בבניית אנדרטה לכבודו דווקא בחיפה, ואנדרטה זו היא חלק מהנוף החיפאי המיוחד שנותר מתקופת המנדט.

המלך פייסל הראשון

פייסל בן חוסיין נולד ב-1883 בעיר טאיף שבערב הסעודית. במלחמת העולם הראשונה שיתף פעולה עם לורנס איש ערב ופיקד על הכוחות הצפוניים במרד הערבי באימפריה העות'מאנית. הוא הוביל את כוחותיו לכיבוש עבר הירדן ואזור דמשק, והומלך על ידי הבריטים על האזור שכבש. בראשית דרכו היה ידוע ביחסו החיובי לעם היהודי ולשאיפות ההתיישבות שלו בארץ-ישראל. ביוני 1918 נפגש לראשונה עם חיים ויצמן, שעמד אז בראש ועד הצירים היהודי בארץ. אחרי פגישה ראשונה בעקבה הם נועדו לכמה פגישות נוספות, שבעקבותיהן הצהיר פייסל שהשאיפות הלאומיות של הערבים אינן מתנגשות עם שאיפת התנועה הציונית ליישוב ארץ-ישראל. בינואר 1919 הוא חתם בלונדון על הסכם ברוח זו עם וייצמן, ועשה זאת בשם הממלכה הערבית המאוחדת שתקום, לפי חזונו, אחרי מלחמת העולם הראשונה והמרד הערבי בעות'מאניים. תקופה קצרה שימש פייסל כמלך סוריה, אך הודח על ידי הצרפתים וב-1921 מונה ביוזמת הבריטים למלך עיראק. לאחר שהסתבר שחלום סוריה הגדולה נגזז החל פייסל להתנער מההסכם שחתם עם וייצמן, וכשהפך למלך עיראק איבד ההסכם את משמעותו. ב-1933 יצא פייסל לטיפול רפואי באירופה, ובעת שהותו בשווייץ מת. גופתו הועברה לחניטה לקראת העברתה לקבורה בבגדאד.

תנחומים נשלחו מרחבי העולם, כולל מברקים מהוועד הלאומי ומהסוכנות היהודית לעם העיראקי וממשלתו, ולמלך עבדאללה, שליט עבר הירדן ואחיו של פייסל. בערים ערביות רבות ברחבי המזרח התיכון נערכו טקסי אזכרה, ורחובות בגדאד הוחשכו לאות אבל. בעיתונות האנגלית תיארו את פייסל כחייל ומדינאי. בנו, יורש העצר ראזי הראשון, התמנה למלך עיראק.

תוכנית ההלוויה

המסע להעברת גופתו של פייסל מאירופה לבגדאד תוכנן להתחיל בחיפה, וממשלת המנדט הכינה את תוכניתו יחד עם המועצה המוסלמית העליונה ונציגים של בית המלוכה העיראקי. נקבע כי כשאוניית הוד מלכותו "דיספאטש" (HMS DISPATCH) הנושאת את גופת המלך תגיע לנמל, יעלו עליה בזה אחר זה הנציב העליון, האמירים טלאל ונאיף,

למלך פייסל היה בראשית דרכו יחס חיובי לעם היהודי, והוא הצהיר שאין התנגשות בין השאיפות הלאומיות של הערבים לאלה של התנועה הציונית. יחד עם הנשיא ויצמן הוא חתם בשם הממלכה הערבית המאוחדת העתידית על הסכם ברוח זו, אך אחרי שמונה למלך עיראק התנער ממנו

מסע ההלוויה החל בחיפה, בזכות מעמדה המיוחד בימי המנדט

*יאיר ספרן, חוקר תולדות חיפה בעת החדשה וחבר בעמותה לתולדות חיפה

** פרופ' תמיר גורן, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר אילן

לפי התוכנית המקורית של ההלוויה היה המסע אמור להתחיל בחיפה ומשם להמשיך לירושלים ולרבת עמון, עד הקבורה בבגדאד

עקב התנגדותו של יורש העצר נקבע שהמסע אכן יתחיל בחיפה אך הארון יובל ישירות לבגדאד

בניו של המלך עבדאללה, מושל המחוז ונציגי המועצה המוסלמית העליונה. התזמורת הסקוטית תלווה את המעמד. אחרי הורדת הארון והנחתו על "מרכבת האבל" תנוע השיירה ל"תחנת האווירונים" שליד שכונת בת גלים, ומשם יוטס הארון לירושלים, לטקס במסגד עומר. לאחר מכן יוטס הארון לרבת עמון, ואחרי טקס שיתקיים שם יוטס לבגדאד, שם יערכו מסע ההלוויה וקבורת המלך באדמת עיראק. ואולם, בזמן הקצר שחלף בין התכנון לביצוע חלו בתוכנית שינויים: יורש העצר, ראזי, התנגד להעברת הארון למסגד עומר, מחשש לתגובות חריפות של קיצונים אסלאמיים שימחו על יחסו האוהד של המלך ליהודים בראשית דרכו הפוליטית. בעקבות ההתנגדות בוטל חלק זה של מסע הארון, ובמקום לירושלים נקבע כי הוא יובל מחיפה ישירות לבגדאד.

מסע ההלוויה בנמל

מסע ההלוויה בחיפה

ב-14 בספטמבר 1933 הגיעה האונייה לנמל חיפה. עוד קודם לכן התמלאו בתי המלון בעיר בהמוני אדם מכל רחבי הארץ והארצות השכנות, שבאו לחיפה לכבד את מסעו של הארון. המונים זרמו לשפת הים, לקטע שבין המושבה הגרמנית לנמל, לראות את אוניית המלחמה בהתקרבה לעיר. על כבש האונייה עלו הנציב העליון ומלוויו, והארון הורד מהאונייה על כתפי מלחים והושם על "מרכבת האבל". מטחי כבוד נורו מתותחי האונייה, והארון והמרכבה הוצבו ליד שתי במות שהוקמו למען הנכבדים. ואולם, הקהל העצום שהתגודד מסביב וקריאות "אללה הוא אכבר" בפיו הסתער על הארון, התפרץ לבמות ואחת מהן קרסה. לאחר הרגעת הרוחות נשא הבישוף הקתולי ג'ורג' חג'אר, ראש הכנסייה היוונית קתולית בחיפה, הספד, שבסופו יצא המסע לדרכו: בראש צעד משמר כבוד של שוטרים, ואחריהם הארון שהונח על כלי רכב צבאי. שתי פלוגות של שוטרים רכובים על סוסים ליוו אותו משני צדדיו, ואחריהם חמש מכוניות עם נכבדים. השיירה יצאה מהנמל אל צומת כביש חיפה-עכו, משם פנתה לבתי הזיקוק. סמוך אליהם נערך טקס דתי על ידי

מסע הלוויה מפואר וטקס מכובד התנהלו בפיקוח הצבא ובנוכחות המוני אדם שקראו "אללה הוא אכבר".

מטס הצדעה של מטוסים בריטיים חלף מעל המסע בדרכו

המופתי חאג' אמין אל-חוסייני, נשיא המועצה המוסלמית העליונה. המוזמנים באו לטקס בשתי רכבות מיוחדות שהגיעו עד סמוך למקום.

מסע ההלוויה - נשיאת זרים

בטקס נאמו שבעה אישים וביניהם הנציב העליון, ראש עיריית חיפה חסן שוכרי והמופתי אל-חוסייני עצמו. הקהל העצום שליווה את המסע ושצפה בטקס התמיד בקריאות "אללה הוא אכבר", כשהצבא מצליח רק בקושי להשתלט עליו. תוך עמל רב התאפשר לנושאי הארון להגיע לשדה התעופה הסמוך, שם המתונו שני מטוסים: אחד לארון ומלוויו, והאחר לנכבדים שהמשיכו לטקס בבגדאד. בשם הסוכנות היהודית התשתתפו במסע ובטקס משה גוט-לוי, יושב ראש ועד הקהילה היהודית בחיפה, ויחזקאל רוטשטיין, נציג מפלגת פועלי אגודת ישראל בוועד הלאומי. מטס הצדעה של שישה מטוסים בריטיים חלף מעל המסע, ומטוס מטעם העיתון הערבי "פלסטיין" שכנפיו עטופות בבד שחור גרר את השלט "תנחומים לעם".

המסע עובר מול הקהל, בעיר התחתית

האנדרטה לזכר המלך פייסל

עם התקרב יום השנה למותו של המלך ביקש ועד העדה המוסלמית בחיפה מהממשלה ומהעירייה לקרוא רחוב על שמו ולהקים אנדרטה לזכרו. מועצת העירייה נעתרה לבקשה, והקצתה שטח של שישה דונם בצומת הרחובות דרך המלכים ורחוב תחנת הרכבת (מאוחר יותר רחוב פייסל), ליד תחנת הרכבת המזרחית. כן הוקצב סכום של 50 לא"י להקמת האנדרטה, וליונל ווטסון (Watson), מהנדס העיר, הופקד על הקמתה. התכנון הראשוני של האנדרטה היה של האמן זיאה בן סולימאן, והוא הושלם בידי הארכיטקט החיפאי פואד אל-חסיין.

האנדרטה נבנתה בצורת עמוד משיש ורוד שחלקו העליון מנותץ - סמל למלך שמת בטרם עת. על בסיס העמוד נחקקו בערבית משפטים הקשורים במלך. בצד אחד נכתב "מצבת זיכרון להלווייתו של המנהיג הערבי הגדול המלך פייסל הראשון מעיראק שגופתו הועברה דרך חיפה ביום 14 בספטמבר 1933", ובצד השני נחקקה אמרה המיוחסת לו: "עצמאות נלקחת ואיננה ניתנת - חירות העם בידיו". בצד השלישי נחרט שיר שכתב פואד אל-חטיב, מזכירו של המלך עבדאללה, לכבוד המלך פייסל.

חבריה היהודים של מועצת העירייה התנו את השתתפות העירייה בהקמת המצבה בהזמנת נציגים יהודים לחנוכתה, ואכן - נציגי המוסדות הלאומיים וועד הקהילה הוזמנו לטקס. ראש העיר חסן שוכרי תמך בכך, בהתאם לעמדתו בעניין ניהול משותף של העיר: אם תרומת העירייה היא בשם כל תושבי חיפה, יש להזמין לאירוע נציגים של כל העדות החיות בה. ההחלטה עוררה כעס בקרב ערביי הארץ, אך היא לא בוטלה.

ב-8 באוקטובר 1934, יום חנוכת האנדרטה, הגיעו לחיפה המונים כדי להשתתף בטקס. תנועת כלי הרכב בחלקה המזרחי של העיר הופסקה כבר בשעות הבוקר המוקדמות, וברחבה שליד האנדרטה הוקמה במה למכובדים. בסביבות השעה 10:00 החלו המוזמנים

מועצת העיר חיפה נענתה לבקשתו של ועד העדה המוסלמית לקרוא רחוב על שם המלך פייסל ולהקים אנדרטה לזכרו

נציגי כל העדות בעיר הוזמנו לטקס חנוכת האנדרטה, למרות התנגדותם של ערביי הארץ ובהתאם לעמדתו של ראש העיר בעניין ניהול משותף של העיר

להתכנס, כשבולטים בהם ראשי עיריות ערביים מכל הארץ, נציגי המועצה המוסלמית העליונה והמופתי חאג' אמין אל-חסייני, שהתקבל במחאות כפיים סוערות. בין המוזמנים בלטו גם נציגים יהודים כמו משה שרתוק (שרת), ראש המחלקה המדינית, שייצג את הסוכנות היהודית וישב בשורה הראשונה, חברי מועצת העירייה שבתאי לוי, דוד הכהן, יוסף ארדשטיין ופנחס מרגולין, ועיתונאים חיפאים יהודים. בשעה 11:00 הגיעו למקום המלך עבדאללה והאמיר עלי, אחיו של המלך פייסל. התזמורת הסקוטית ניגנה את ההמנון הירדני לכבוד המלך, ופלוגת שוטרים דיגלה את נשקה. עם בואם של ממלא מקום הנציב העליון ה' הול (Hall) ומושל המחוז אדוארד קית-רוץ' (Keith-Roach) נוגן ההמנון הבריטי, והחלו הנאומים.

פואד אל-חטיב, מזכירו של המלך עבדאללה, פתח והודה למארגנים על היוזמה להנצחת המלך פייסל. מחמד עלי תמימי, נציג המועצה המוסלמית בחיפה, ציין כי המצבה נבנתה על טהרת העבודה והחומרים הערביים. חסן שוכרי, ראש העירייה, שיבח את המלך המנוח ואת פועלו למען ערביי ארצו. ממלא מקום הנציב העליון, שנאם אחרון, פתח את נאומו כך: "... התכנסנו היום לכבד את זכרו של חייל גדול, מדינאי גדול ופטריוט גדול. יאה לה לחיפה המשמשת גשר בין מזרח למערב, בין ערב ואירופה, כי תקים בחוצותיה מצבת עולם למצוין במלכי ערב ...". בתום נאומו הסיר את דגל עיראק שעטף את המצבה, ועזב את המקום. אחריו סקרו המלך עבדאללה ואחיו האמיר עלי את המצבה, ועזבו אף הם. הטקס הרשמי הסתיים, אך ההמונים המשיכו לעמוד במקום ולכבד את זכרו של המנוח. למרות שהטקס התנהל בסדר מופתי, כדי לכבד את זכרו של המלך פייסל, רחשה מתחת לפני השטח התמרמרות של ערביי הארץ והעיר. המועצה המוסלמית בחיפה, שארגנה את הטקס, רצתה שהוא יהיה עממי ככל האפשר, והתכנון המקורי היה שאת הלוח יסיר מעל המצבה האמיר עלי, אחיו של המלך פייסל. אך ביום האחרון הסתבר שהאמיר העניק את הכבוד שבהסרת הלוח לממלא מקום הנציב העליון, וכן התבררה השתתפותם של חברי מועצת העירייה היהודים בטקס. שני המהלכים הללו גרמו להתמרמרות בציבור הערבי, וגררו הפגנות ואספות סוערות ברחבי הארץ. מאוחר יותר היו ניסיונות להפוך את יום חנוכת האנדרטה ליום חג לאומי ולמוקד לאומני, אך ללא הצלחה. גם בציבור העברי בחיפה ובארץ עורר הטקס התמרמרות. אומנם הוזמנו אליו נציגים יהודים, אך השפה העברית לא הופיעה בהזמנות והנאומים לא תורגמו לעברית. העיתונות העברית מחתה על כך וטענה שממשלת הארץ התעלמה במכוון מהיותה של העברית שפה רשמית בארץ. הדבר צרם במיוחד לנוכח המציאות ששררה בחיפה שנים ארוכות, של התנהלות עירונית בשתי השפות - ערבית ועברית.

האנדרטה שהוקמה לזכרו של המלך פייסל בחיפה הייתה היחידה בארץ. בשלהי המאה המאה העשרים, בגלל הצורך בשינוי סדרי התחבורה בעיר התחתית, העבירה העירייה את האנדרטה מהכיכר מעט מערבה, למדרכה הסמוכה, והכיכר הוסרה כדי להקל על התנועה במקום. הכיתוב על אנדרטה זו כבר לא קיים, ורק העמוד הכתום הניצב בפינה מהווה עדות אילמת לתפקיד המיוחד שמילאה העיר בהנצחת אישיות ערבית שזכתה בהוקרת המנהיגות היהודית בתקופת היישוב.

בסיס האנדרטה עם הכיתוב:
"מאמירות פייסל הנצחיות: העצמאות
נלקחת ולא ניתנת - חירות העם בידיו"

הטקס כלל נאומי מכובדים, הספדים ונגינת ההמנון הירדני והבריטי. בציבור הערבי התעוררה מרידות נגד חלק מההחלטות הטקסיות, אך ממלא מקום הנציב העליון הגדיר את חיפה כ"גשר בין מזרח למערב, בין ערב לאירופה", ובכך נימק את הבחירה בה למקום ההלוויה וההנצחה

אילוצי תנועה בעיר התחתית גרמו לכך שבשלהי המאה העשרים הוסטה האנדרטה למדרכה סמוכה, והכיכר שבה ניצבה הוסרה

כיכר פייסל המקורית. מקור: גנזך המדינה

לקריאה נוספת

תמיר גורן, "המצוין במלכי ערב", עת-מול, 178 (2004), עמ' 11-13.

התמונות במאמר זה נלקחו מהאינטרנט.

על ארבעה בתי קברות היסטוריים בחיפה

יעקב שורר*

בחיפה יש כעשרה בתי קברות היסטוריים, הממוקמים במקומות שונים ברחבי העיר. קבורים בהם בני דתות שונות שחיו ופעלו בה מראשית המאה הי"ט ועד ימינו. המאמר מתמקד בארבעה מהם הנמצאים בדרך יפו, סמוכים זה לזה.

בית הקברות היהודי הישן

ציון האמורא הקדוש רבי אבדימי דמן חיפה

ליד הכניסה המזרחית לבית העלמין הישן, צמוד לגדר, ניצב בניין אבן בעל כיפה כחולה. לבניין שלושה חדרים, כשבחדר הצפון-מערבי נמצא הקבר המיוחס לאמורא הקדוש רבי אבדימי דמן חיפה, בן הדור השני והשלישי לאמוראי ארץ-ישראל. הוא התגורר בחיפה של ימי התלמוד, וכמה מאמרותיו נזכרות בתלמוד ובמדרשים. הידועה שבהן היא "מיום שחרב בית המקדש ניטלה נבואה מן הנביאים וניתנה לחכמים" (בבא בתרא י"ב ע"א). קבורתו של רבי אבדימי כאן מעוררת ספקות, שכן באיגרת "יחוסתא וצדיקי דארעא דישראל" משנת 1626 נזכרת העיר חיפה ונכתב בה "ובבית החיים שם כוכין מאבן, והם רבי אבדימי דמן חיפה, ורבי יצחק נפחא". מכאן, שקברו של אבדימי הוא כוך מאבן ולא קבר בעל מצבה, כפי שמוצאים כאן היום. לכן יש סברה שהקבר הועבר לכאן ממקומו המקורי, אולי במערות הקבורה העתיקות שברחוב חיפה אל-עתיקה, שם, כך גורסת סברה נוספת, נקבר הרמב"ן בימי הביניים.

ראוי לציין שמדי שנה פוקדים אלפי מאמינים את הקבר שמיוחס לרבי אבדימי, הנחשב לפטרונה ומגינה של חיפה. לעלייה לרגל לכאן מיוחסות סגולות של פריון, מציאת שידוך ועוד כהנה וכהנה, ולכן רבים פוקדים אותו גם בערבי ראש חודש. המגדילים לעשות שוהים כאן 40 יום ברציפות!

בית העלמין הישן

בית הקברות עצמו קיים כבר מאמצע המאה הי"ט, ושימש לקבורה במשך כ-120 שנים. כשהשטח התמלא ולא נשאר מקום קבורה, הוקם בית עלמין חדש בחוף הכרמל. ועד הקהילה של יהודי חיפה לקח על עצמו ב-1937 את הניהול והפיקוח של המקום, ולצורך זה הוקמה באותה שנה חברה קדישא, שדאגה לגידורו ולהקמת מבנה עם חדר טהרה, שירותים ועוד. בית הקברות משתרע בין מסילת הברזל, מצפון, לדרך יפו מדרום, על שטח של כשמונה דונם. יש בו מאות קברים, המסודרים בסידור קונצנטרי כך שבמרכז יש שטח ריק, סביבו הקברים מהמאה הי"ט וסביבם הקברים מתקופת המנדט הבריטי. עשרות המצבות הראשונות, מאמצע המאה הי"ט, שוכבות על פני הקרקע, והשמות שעליהן מעידים שהנקברים היו יוצאי צפון אפריקה - מרוקו ואלג'יר. הדבר תואם את מה שידוע לנו על חידוש היישוב היהודי בחיפה על ידי יהודים "מוגרבים" בתחילת המאה הי"ט.

מדוע בחרה הקהילה להקים דווקא כאן את בית הקברות, וכיצד אפשר להסביר את השטח המרכזי הפנוי מקברים? הסברה אומרת שהדבר נובע ממסורת הגורסת שכאן, למרגלות

בתי הקברות ההיסטוריים הנסקרים במאמר זה שוכנים זה ליד זה בדרך יפו. כל אחד מהם מיועד לאלוסייה מוגדרת מראש, לרוב לפי השתייכות דתית

במתחמים אחרים של רחוב יפו, כולל בדרך ההגנה (דרך יפו ההיסטורית) נמצאו בתי קברות נוצריים - יווני קתולי, יווני אורתודוקסי ונוצרי קתולי של העדה הלטינית, וכן בית קברות בהאי

עד להקמתו של בית העלמין החדש ב-1937, ובמשך כ-120 שנים, שימש בית העלמין היהודי הישן לקבורה של יהודים, ביניהם יהודים "מוגרבים" שיישבו את חיפה בתחילת המאה הי"ט ויהודים אשכנזים שהגיעו בתחילת המאה העשרים

*יעקב שורר, חוקר תולדות חיפה, מרצה ומדריך טיולים. מחבר הספר "לטייל בחיפה"

הכרמל, היה קברו של רבי משה בן נחמן - הרמב"ן. מהמקורות היהודיים ידוע שהרמב"ן בא לעכו בדרך הים בשנת 1267 ונפטר בה ב-1270. על קבורתו בחיפה יש עדות אחת, מתקופת פטירתו, של תלמידו האלמוני בספר "תוצאות ארץ ישראל". כך נכתב שם: "בית הקברות בתחתית הר הכרמל שם קבורת הרב הגדול רבנו שמשון ב"ר אברהם ... ומורי הרב ר' משה ב"ר נחמן מגירונא זצק"ל וכמה גדולים שלא ידענו שמותיהם ...". אמנם המינוח "בתחתית הר הכרמל" עשוי לחול על שטח נרחב, אבל יש דעה שהמקום כאן קרוב למערת אליהו, ואם כך - כנראה שהשטח הפנוי הוא מקום קברו של הרמב"ן, שבזכות קדושתו לא נקברו עליו אחרים אלא רק סביבו.

במעגל הקברים ההיקפי נמצאים קברים מתחילת המאה העשרים ואילך שבהם המצבות עומדות, כנראה בהשפעת המקובל אצל יהודי אשכנז, אך אותה תופעה קיימת גם בקברים של בני עדות המזרח. יש בכל זאת הבדל - יוצאי אשכנז מציינים בדרך כלל את גיל המת ואת מקום הולדתו, לעומת הספרדים המתארים את המת ("הקשיש" או "הצעיר") ומציינים את יום פטירתו.

בין הקברים האשכנזיים יש כמה מבני קבורה מפוארים מאוד, כמו המאוזוליאום המוקדש להוריו של פנחס רוטנברג, מייסד חברת החשמל, או **אוהל פבזנר** - מאוזוליאום מהודר שבו קבור שמואל פבזנר, ממייסדי הדר הכרמל, בעוד שרעייתו רחל קבורה בקבר צנוע מחוץ למבנה. קבר מעניין נוסף הוא של לאון שטיין, חלוץ תעשיית המתכת בארץ, שהביא לכאן משאבות חדשות והמציא המצאות מועילות. עליו אמר זלמן דוד לבונטין, מנהל אפ"ק: "לאון שטיין עשה לטובת הארץ ויישובה יותר מהברון רוטשילד!" לצל"ש כזה לא זכה איש לפניו או אחריו ...

מאפיינים שונים במבנה של המצבות ובכיתוב שהיה נהוג עליהן מצביעים על האוכלוסיות הקבורות במקום

אוהל פבזנר, בית הקברות היהודי

הובאו כאן לקבורה גם נפטרים מיישובי הפריפריה - כפר חסידים, מרחביה, עין המפרץ, זיכרון יעקב ועוד. הסיבות לכך שונות: חלקם מתו בחיפה, לאחר שהובאו לבית חולים בעיר בגלל מחלה או פציעה קשה ונקברו בעיר, או אחרים שבמקום מגוריהם לא היה עדיין בית קברות במועד פטירתם.

בית הקברות של הטמפלרים

בשנת 1875, שש שנים לאחר שהתיישבו בחיפה, הקימו הטמפלרים את בית הקברות שלהם ממערב למושב הגרמנית. בדרך כלל מלמד המראה הכללי של בית-קברות על האופי, תפיסת החיים והתרבות של מי שהשתמשו בו, ואכן בית הקברות הזה מסודר, מאורגן, שופע צמחייה ונקי למופת, כראוי לבני העם הגרמני. יש כאן הרבה מצבות יפות ומעניינות, אך מקוצר היריעה נסתפק בכמה מהמיוחדות שבהן:

מצבת הקיסר, עשויה מבזלת עם "צלב הברזל" וסמל הכתר של הקייזר וילהלם, ניצבת בצפון המתחם ומוקדשת לזכר החיילים הגרמנים, בני המושבה הגרמנית בחיפה, שנפלו במלחמת העולם הראשונה.

הנצחת חללי מלחמת העולם הראשונה מבני המושבה בחיפה

מצבת סימוניה ניצבת באגף המזרחי, בשולי חומת הבטון, ומנציחה את הטמפלרים הראשונים שהגיעו ארצה ב-1864 "כחלוצים לפני המחנה". הם ניסו להתיישב בפאתי עמק יזרעאל, ליד היישובים הערביים כניפס (כיום שריד), מג'דל (כיום מגדל העמק) וסימוניה (כיום תמרת), אך סבלו קשות. חלקם מתו בקדחת שעשתה בהם שמות, והנותרים עזבו את המקומות הללו. המצבה המקורית הוקמה בשנת 1933 בשדות מושבת הטמפלרים בית לחם הגלילית, וב-1970 הועברה משם לבית הקברות בחיפה.

מצבות נוספות הראויות לביקור הן של המתיישבים הטמפלרים גיאורג דוד הרדג, אחד משני מנהיגי כת הטמפלרים הראשונים (הרדג והופמן); יעקב שומאכר, שהמצבה שלו דמוית אובליסק; בנו ד"ר גוטליב שומאכר, ופריץ קלר, סגן הקונסול הגרמני, שייסד את שכונת "כרמלהיים" במרומי הכרמל בחיפה.

בשולי בית הקברות הטמפלרי, על גבול בית הקברות הצבאי הבריטי, נמצא קברה של לידי אליס אוליפנט, רעייתו של סר לורנס אוליפנט. היא ובעלה היו נוצרים חובבי ציון שסייעו

בקרבתו של בית הקברות היהודי
הוקם בית קברות לטמפלרים
שהתיישבו בעיר בתחילת המאה
התשע-עשרה

להתיישבות היהודית בזיכרון יעקב, בראש פינה ובמושבות נוספות. הם התגוררו במושבה הגרמנית בחיפה בשנים 1882-1885, והקימו בית נוסף בדליית אל-כרמל. אליס מתה שם מקדחת ב-1886, בגיל 40, והובאה לקבורות בחיפה.

יעקב שומאכר היה ממייסדי המושבה הגרמנית ועורך תכנית המתאר. הוא הלך לעולמו ב-7.9.1891

המצבה של יעקב שומאכר, בית הקברות של הטמפלרים

בית הקברות הצבאי הבריטי

לאחר מלחמת העולם הראשונה הקימה בריטניה בתי קברות צבאיים בכל אתרי הקרבות ברחבי העולם, שבהם נפלו כשמונה מיליון מחיילי האימפריה. בית העלמין הצבאי הבריטי מצטיין במצבותיו האחידות, הערוכות בסדר מופתי, במשעוליו הניצבים זה לזה, במונומנט של צלב ההקרבה ובלוחות הזיכרון. הוא נראה כגן פורח והצמחייה המטופחת משרה על המבקרים רוגע, "בדומיה נעימה המייצרת את דומיית המוות הירוקה בשוויוניות מוחלטת". בקרבות בארץ-ישראל נהרגו 12,797 חיילים בריטיים, והוקמו בה כמה בתי קברות צבאיים - בירושלים, עזה, באר שבע, רמלה וחיפה. הוועדה האימפריאלית המיוחדת, שהוקמה בעקבות המלחמה, החליטה לקבור את כל החללים במקומות שבהם נפלו, וקבעה כי עיצוב המצבות ישמור על עיקרון של שוויוניות. הן תהיינה אחידות, בלי להתייחס לדרגות, מעמדם ומעלתם של הנופלים. הביטוי האישי היחיד שהותר למשפחה היה משפט קצר שנכתב בתחתית המצבה, ורבות מהכתובות האישיות הללו ממש נוגעות ללב. למצבות נקבעה תבנית אחידה: טבלת אבן ניצבת בצורת מלבן המעוגל בראשו, שעליה חרוטים שם החיל, דרגתו, סמל היחידה, סמל דתי (צלב או מגן דוד) ומשפט הנצחה קצר לפי בקשת המשפחה.

מצבה של חייל יהודי בשם קאופמן, בית הקברות הצבאי הבריטי

בכל בית קברות צבאי הוצבו שני מונומנטים סטנדרטיים: אבן הזיכרון, שעליה חקוק הפסוק "שמו יכון לעד", ולצידה צלב ההקרבה. למרות הצלב הגדול נקברו חיילים יהודים לצד חבריהם הנוצרים, כשעל מצבותיהם חקוק מגן דוד ובתוכו ראשי התיבות תנצב"ה - "תהא נפשו צרורה בצרור החיים".

התכנון הסטנדרטי נשאר בתוקף גם בבתי הקברות הבריטיים שהוקמו במלחמת העולם השנייה, ולמעשה הוא תקף עד היום.

באשר לקבורת החיילים ההינדים והמוסלמים ששירתו בצבא הבריטי צריך היה להתפשר על האחידות המוחלטת. בקרב לכיבוש חיפה, ב-23.9.1918, השתתפו שני גדודים של חיילים הודים. הם היו חיילים אמיצים ומסורים, שהסתערו בנחישות על חיפה. זה היה הקרב האחרון במלחמת העולם הראשונה שבו כבש כוח פרשים דוהר עיר מבוצרת, ובמהלכו נהרגו שבעה חיילים הודים. כיוון שנוהגי הקבורה של ההינדים חייבו את שריפת הגופות ופיזור האפר בנהר קדוש, אי אפשר היה להקים להם מצבות והיה הכרח להפרידם משאר הנקברים. לפיכך הוקצתה חלקה הודית - משטח דשא קטן מוקף בגדר אבן נמוכה, שעליה לוח זיכרון עם כתובת באנגלית ובהינדית המציינת כי כאן חולקים כבוד לחיילים ההודים. ראוי לציין כי מאז שנת 2010 מתקיים כאן, בחלקה ההינדית, טקס שנתי לזכר החיילים ההודים ולזכר מפקדם - מייג'ור טאקור דלפאט סינג, שזכה בתואר "גיבור חיפה".

בצמוד לחלקה ההינדית הוקצתה חלקה מוסלמית, כי בגדודים ההודים היו גם חיילים מוסלמים. גם היא משטח דשא מוקף בגדר אבן, אך כאן נקברו החללים ולצד המשטח עומד לוח אבן ועליו כתובת באנגלית ובערבית המנציחה אותם.

על הקרב לכיבוש חיפה ועל הגדודים
ההודים ראו מאמרו של יגאל גרייבר,
"גיבור חיפה", בגיליון מספר 12 של
הביטאון

בקיר שתוחם את בית הקברות ממערב יש לוח זיכרון המנציח את הפועלים המצריים שעבדו בשירות הצבא הבריטי. הכתובת שעליו, באנגלית ובערבית, אומרת: "לזכר מאה ועשרה אנשי 'קורפוס העבודה המצרי' שנקברו סמוך לכאן".

ראוי לחתום בקטע משירו של המשורר האנגלי רופרט ברוק, שנפל בארץ ב-1915 (בתרגום משה שרת. מתוך: מירון בנבנישתי, **עיר המנוחות - בתי העלמין של ירושלים**, כתר, ירושלים, 1990):

ואם אמות, חשבי רק זאת עלי:
כי יש פינה אי-שם בשדה נכר
שהיא לנצח אנגליה, בה יהא טמון
ביקר אותו קרקע - עפר יקר ממנו;
עפר שאנגליה ילדה, טיפחה, נטעה בו דעת,
נתנה פרחים לו לאהוב, שבילים לנדוד במ,
גוף מגופה של אנגליה, נשם אוויר בה,
שטוף נחליה, ברוך שמשות מולדת.

בית הקברות הצבאי הבריטי - מבט כללי

בית הקברות האנגליקני

צמוד לבית הקברות הצבאי הבריטי נמצא בית קברות קטן וצנוע שבו נקברו, בין היתר, אנשי הממשל הבריטי בתקופת המנדט. יש כאן מצבות אחידות של שוטרים ושל קציני משטרת ארץ-ישראל המנדטורית, שרובם נהרגו בפעילות מבצעית בשנות "המרד הערבי" (1936-1939). דווקא שתי מצבות אזרחיות ממקדות את תשומת ליבנו: האחת מפוארת, ועליה פרוטומה של אדם נכבד ונחש עקלתון מפותל על מוט, שהוא סמל הרפואה. זה קברו של ד"ר איברהים זוארוב, רופא ערבי-נוצרי ממשפחה לבנונית שבא לחיפה, הקים בה את ארגון הרופאים הארצישראלי אך נפטר בצעירותו ונקבר כאן. המצבה השנייה מציינת את קברו של יהודי מומר בשם מיכאל סמית, שמגנה את עצמו על גבי המצבה בגוף ראשון. למיטב ידיעתי זו הכתובת היחידה בארץ שבה הנפטר מגנה את עצמו:

פ.ב.

מיכאל סמית

נאסף לעמיו בן ס"ח לחייו

21.10.34

חוטא גדול הייתי ואש השאול הרווחתי.

במשיח אל בטחתי ובדמו סלחתי.

המצבה של ד"ר זוארוב, בית הקברות האנגליקני

לעיון נוסף

יגאל גרייבר, "גיבור חיפה - כיבוש חיפה במלחמת העולם הראשונה", **חיפה** 12, 2014.
רון פוקס, "תולדות התכנון של בתי הקברות הבריטיים בארץ-ישראל", **קתדרה** 79, 1996.
שמעון ראם, **מצבות מספרות בחיפה**, הוצאת המדרשה הלאומית ללימודי המחתרות, חיפה, 2009.

המכון לטיהור שפכים, מראה כללי

המכון לטיהור שפכים בחיפה

טל ריסמן*

הטיפול בשפכים הסניטריים של תושבי חיפה והאזור חיוני לשמירה על איכות החיים ועל הסביבה. יש לעמוד בתקנים מתקדמים המבטיחים יציאה של קולחים איכותיים, שיאפשרו ניצול חוזר של המים, השבתם למשק המים הלאומי לצורכי חקלאות, וטיפול איכות המים בקישון. בחיפה מנוהל הנושא על ידי איגוד ערים אזור חיפה - ביוב, תאגיד המשרת את העיר ואת הרשויות הסובבות אותה.

היסטוריה

בשנת 1936, לראשונה בתולדות חיפה, הוגשה תכנית הנדסית לפתרון בעיית השפכים בעיר. חברת תכנון בריטית הציעה להקים צינור באורך 800 מטר מחוף בת גלים לעומק הים התיכון. התוכנית התבססה על הזרמת שפכים לעומק הים, ללא טיפול, על בסיס ההנחה המקובלת באותה תקופה כי הים התיכון מסוגל להכיל את השפכים, לפרק אותם מהגורמים המזהמים ואפילו לסייע בכך להתפתחות הדגה והמגוון הביולוגי. הצורך בהקמת מכון לטיפול בשפכים, שיקטין נזקים וייעל את הטיפול בהם, הודגש על ידי אבא חושי, ראש העיר, כשפנה בספטמבר 1952 לעזרתו של שר האוצר באותה תקופה, פנחס ספיר, ותאר את המצב:

תכנית הנדסית ראשונה שמטרתה לפתור את בעיית השפכים בעיר הוכנה כבר ב-1936 והתבססה על הזרמתם לעומק הים

עבודות הקמת המכון

1. כמחצית מכמות מי השפכים של חיפה נשפכת לים ליד התחלת שובר הגלים הראשי של הנמל, במרחק של כ-300 מטר מבית החולים הממשלתי. מי השופכין גורמים לזיהום הנמל, ויש תלונות רבות על כך משלטונות הנמל ומרבי חובלים של אוניות זרות.
2. המחצית השנייה של מי השופכין נשפכת לים בקטע שבין תחנת הכוח לנמל. השפכים מזהמים את החוף, ואם ימשיכו לצאת הימה במקום זה תיגרם תקלה למפעל פיתוח הקישון.

*טל ריסמן, ממונה פרויקטים והתקשרויות, המכון לטיהור שפכים, חיפה

הזרמת שפכים לים בכמה אתרים
גרמה לזיהום הנמל, לזיהום החוף
ולפגיעה בבריאות הציבור.
בנוסף לכך סיכנה ההזרמה לים את
מפעל פיתוח הקישון

בשנת 1950 פנתה העירייה לחברת
ייעוץ מניו יורק וזו הציעה הקמת מכון
שפכים מודרני שיאפשר שימוש חוזר
בקולחים להשקיית שדות

3. מי השפכים של מפרץ חיפה נשפכים לים במוצאים זמניים שונים, ומהווים סכנה רצינית לבריאות הציבור הרוחץ בחופים.
4. אפשר לנצל את מי השפכים למטרות חקלאיות.
5. מכון טיהור מרכזי ליד בתי הזיקוק יאפשר הזרמת מים להשקיה לעמק יזרעאל המערבי.
6. הרפש המיובש ינוצל לזיבול השדות.

עוד קודם לכן, ב-1950, פנתה עיריית חיפה לחברת הייעוץ ההנדסי "אלכסנדר פוטר" מניו יורק. נציג של החברה, מ"ה קלגרמן, סייר בחיפה וליד נחל הקישון איתר מקום להקמת מכון שפכים מודרני. בניגוד להצעה מ-1936, הציעה החברה תוכנית המאפשרת שימוש חוזר בקולחים הנוצרים במכון להשקיה בחקלאות. התוכנית לקחה בחשבון את הצמיחה העתידית של האוכלוסייה ואת הצורך בהרחבת המכון, והציבה יעדים עד לשנת 1990. את הקשר בין חברת "אלכסנדר פוטר" לעיריית חיפה יצרה אגודת ידידי הטכניון. היה זה קשר מכריע, ורגע מכונן בדרך להקמת מכון טיהור משוכלל עם הטכנולוגיות המתקדמות ביותר. במקביל יצא לחו"ל המהנדס אברהם ארליך, האחראי לרשת הביוב העירונית בחיפה ומיוזמי הקמת המכון, כדי לרכוש ציוד מתאים. ארליך נמנה עם קומץ המומחים המוניציפליים שהוכשרו וצברו ניסיון בעירייה המעורבת של חיפה בתקופת המנדט, בהדרכת ממונים בריטיים. הוא ראה במכון את מפעל חיין, וחתר למנוע את זיהום החופים לצד סילוק הביוב. למרות הדחיות הרבות שנבעו מאילוצי תקציב וממתן העדפות למפעלים כמו הכרמלית, המשיך ארליך ללוות את הקמת המכון. התכנון המפורט בוצע בשנים 1951-1952, ובניית המכון החלה ב-1952 והסתיימה ב-1961.

על הקמת המכון, תזכירו של המהנדס ארליך, מאי 1965

הקמת המכון

מכון הטיפול בשפכים נמצא דרומית לקישון. המכון החל לפעול ב-1961 כמפעל משותף של הרשויות שהיו מאוגדות אז באיגוד ערים חיפה - ביוב (חיפה, קרית ביאליק, קרית מוצקין, קרית ים, קרית אתא ונשר). הוא תוכנן לאוכלוסייה של 225,000 נפש ולכמות שפכים של 10 מיליון מטר מעוקב לשנה (כ-30,000 מטר מעוקב ליום). עלות הקמתו,

משנת 1961 פועל המכון כמפעל
משותף של הרשויות שהתאגדו
ב"איגוד ערים חיפה"

התכנית המקורית הציבה יעדים עד שנת 1990. מאז הורחב המכון וגדל פי ארבע מגודלו המקורי. במתכונתו הנוכחית מאפשר מכון הטיהור טיפול גם בשפכים של ישובים נוספים, מעבר לרשויות של איגוד ערים חיפה

לפי תזכירו של אברהם ארליך מ-1965, הייתה 8.5 מיליון לירות. התקבל גם סיוע כספי מארה"ב, ומאוחר יותר גם מצרפת - גורם מכריע באפשרותה של המדינה הצעירה להקים מכון לטיפול בשפכים עם תשתיות ברמה גבוהה. מאז 1961 הורחב המכון פעמיים, בשנים 1975-1978 ובשנים 1994-2002, וגדל פי ארבעה מגודלו המקורי. נכון ל-2022 הוא משרת אוכלוסייה של 800,000 נפש. הרחבת המכון כללה הקמת מתקנים נוספים, וקיבולת השפכים לפי נתוני 2022 היא 120,000 מ"ק ליום (לעומת 30,000 מ"ק ליממה ב-1961). במרוצת השנים נוספו לאיגוד ערים חיפה גם הרשויות טירת הכרמל, שפרעם ואעבלין. מכון הטיפול מטפל גם בשפכים של הישובים עדי והרדוף מגוש משגב, בשפכי קיבוץ אפק ובשפכי ישובים במועצה האזורית זבולון. לפי תכנית העבודה של המכון יתבצע בו בשנים הקרובות עבודות הרחבה שיאפשרו ספיקה של 150,000 מ"ק ליממה.

הטיפול בשפכים

עם הקמתו כלל המכון יחידות לטיפול קדם, לטיפול ראשוני, לטיפול ביולוגי בשיטת מרבגים ביולוגיים, וכן יחידות לעיכול אנאירובי של בוצה ולייבושה בשדות ייבוש מנוקזים. תהליך ביולוגי (מרבגים ביולוגיים - trickling filter) מטהר את השפכים מגורמים מזהמים: בשיטה זו מוזרמים השפכים על מצע קבוע של אבנים, שעם הזמן מתפתחת עליהן אוכלוסיית חיידקים המפרקת את החומרים האורגניים בשפכים ומטהרת אותם. שיטה זו חוסכת אנרגיה במידה ניכרת, לעומת שיטות טיפול ביולוגי אחרות המבוססות על מאווררי שטח. התהליך הביולוגי מרחיק כ-90%-80% מהחומר האורגני, והקולחים מועברים למתקן הכלרה לצורך חיטוי. באמצעות מאגרים ותחנות שאיבה משקים בקולחים אלה את שדות קיבוץ יגור ואת שדות חקלאי עמק יזרעאל (כפר יהושע וכפר ברוך), עמק חרוד ועד לעמק בית שאן. המאגרים הללו, ששימשו בעבר לאגירת מי המוביל הארצי (מים מאגם הכנרת), משמשים היום לאגירת הקולחים של המכון בחיפה. ב-2021 סיפק המכון בסך הכל כמות של כ-40 מיליון מ"ק קולחים בשנה.

המכון אוגר קולחים ומשקה את שדות יגור ואת שדות עמק יזרעאל, עמק חרוד ועד עמק בית שאן

טיפול בבוצה

פתיתי הבוצה הנוצרת כתוצאה מהתהליך מופרדים גרביטציונית, ועוברים בחום השמש תהליך ביולוגי שיוצר מהם בוצה יציבה שאפשר להשתמש בה כדשן בחקלאות. בחודשי החורף מבוצע תהליך קומפוסטציה שמאפשר את אחסון הבוצה והתאמתה לתקנות. התהליך נותן פתרון משולב לסילוק הבוצה מהמכון ולפינוי גזם משטח הרשויות.

תחנת הכוח

בתוך מתחם המכון הוקמה תחנת כוח המספקת את האנרגיה החשמלית הדרושה להפעלתו. התחנה פועלת על גז המתאן (CH₄), הנוצר כאמור בתהליך ייצוב הבוצה באגני ההתעכלות. מנועי תחנת הכוח מספקים לפחות מחצית מצריכת האנרגיה של מכון הטיהור.

הישגים נוספים של המכון מתבטאים בכך שפתיתי הבוצה משמשים כדשן לחקלאות, וכן בעובדה שתחנת הכח המקומית מנצלת את התהליך ומספקת למכון חלק גדול מצריכת האנרגיה שלו

טורבינות ולוח פיקוד בתחנת הכח

משרדי ההנהלה ותחנת הכח

סיכום: הישגי מכון הטיהור החיפאי

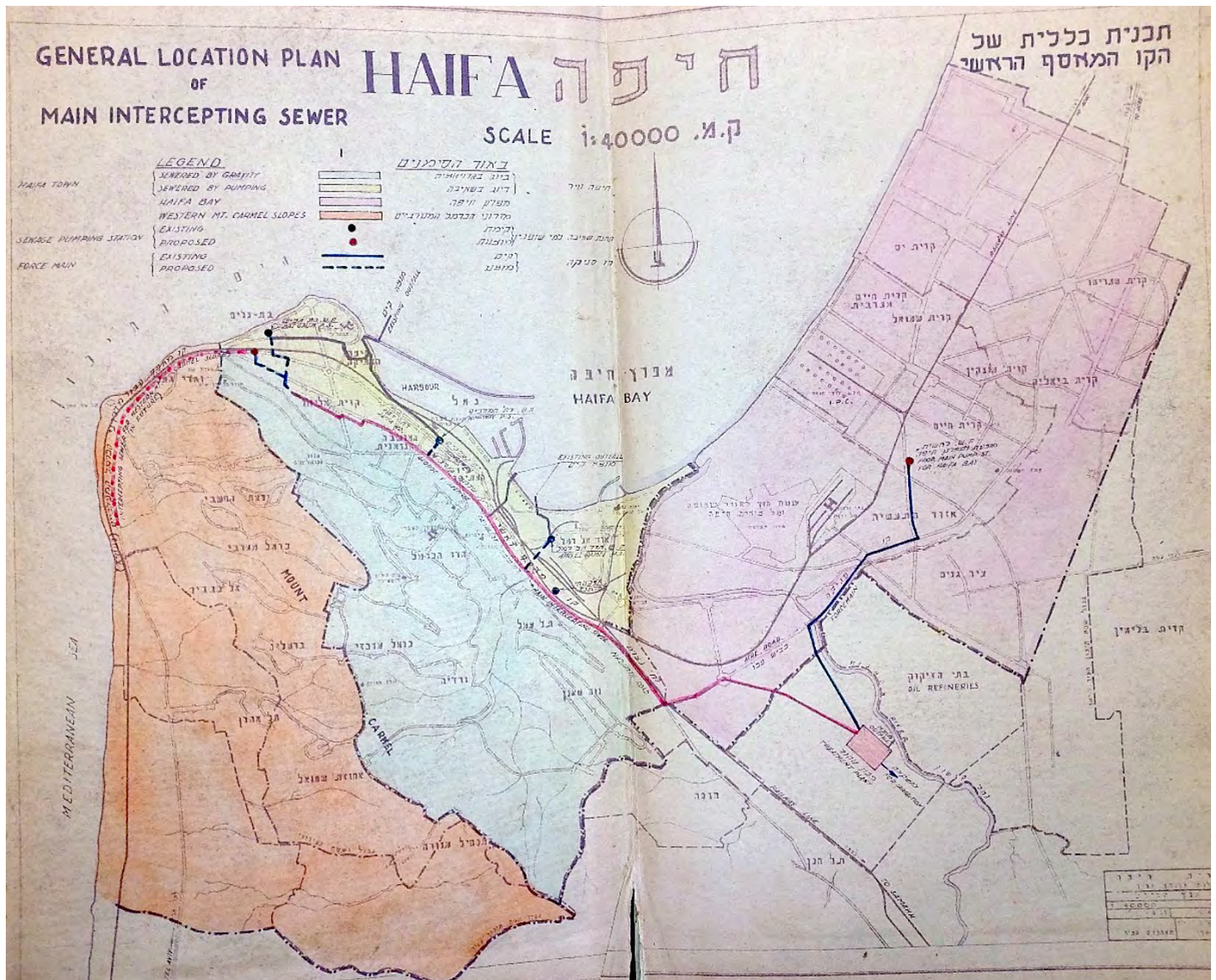
מכון הטיהור קם בחיפה בשנות ה-50 של המאה ה-20, כיוזמה של קובעי המדיניות בעיר ושל יזמים "משוגעים לדבר", למרות שבאותם ימים לא היו עדיין תקנות מחייבות בעניין איכות השפכים. באותה תקופה לא היו ההשלכות והחשיבות של איכות הסביבה מובנות מאליהן, ולכן הייתה הקמת המכון פריצת דרך. במושגים של 2022 מדובר בחבורת יזמים שהקימו START UP ויצרו יש מאין.

הרחבתו השנייה של המכון, בשנות ה-90 של המאה הקודמת, הייתה חלק מתוכנית חומש של העירייה, שהתחייבה ל"אסטרטגיה ירוקה" ולפיתוח בר קיימא. ואכן, המכון מקפיד על יעדים אלה: הוא עומד ביעדי השקיפות, ואתר האינטרנט ומרכז מבקרים שלו מופעלים כשירות לציבור. מתכנני המכון הקפידו על אדריכלות ברמה גבוהה ועל פיתוח דרכי נוף ונוי לצד שימוש בטכנולוגיות עיליות לטיפול בשפכים. במקביל, חוסך המפעל באנרגיה, תוך ייצור חלק נכבד מהנדרש להפעלתו.

במקביל לעליית המודעות לנושאי איכות הסביבה בארץ ובעולם התקיים במכון תהליך של

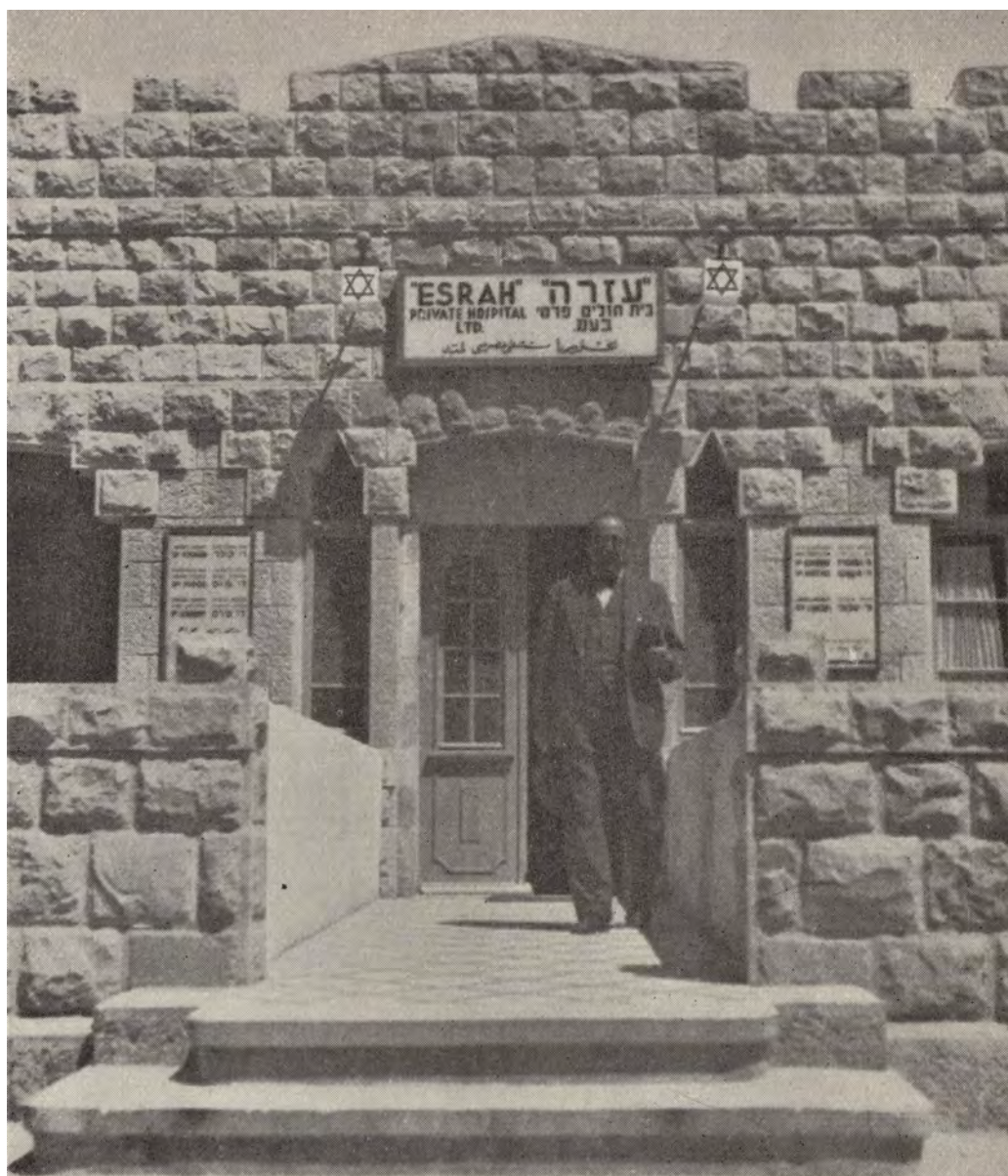
כיום עובד המכון בהתאם לתקנות
שקבע שר הבריאות ב-26.4.1992

החמרה בדרישות האיכות. למכון יש הישגים משמעותיים הן בהיקף הפעילות והן בבחירת שיטות עבודה וייעול תהליכי התפעול. איכות מי הקולחים עומדת בתקנים הקיימים משנות התשעים של המאה העשרים. יש סבירות גבוהה שתגיע דרישה לתהליכים נוספים לשיפור איכות המים.

קו המאסף הראשי - תכנון, מ.ה. קלגרמן, דצמבר 1950

התצלומים לקוחים מעיזבונו של אברהם ארליך, באדיבות המכון לטיהור שפכים.

בפתח בית החולים. צילום: ד"ר פ.ס. מאייר-מנהיים

„עזרה" בית-חולים פרטי, חיפה

בשביל מחלות כלליות, נתוחים ועזרה ליולדות
 רחוב התק בסמוך להרצליה
יפתח באמצע חודש אוקטובר

הבעלים: ד"ר גוטפרד מומחים למחלות אף, אוזן וגרון
 ד"ר הנשקה

ד"ר יעקב — חירורג וגינעולוג
 ד"ר קילר — חירורג ומחלות כליות
 ד"ר מוס — עזרה ליולדות ומחלות נשים
 ד"ר שרם — מחלות פנימיות וקרני רנטגן

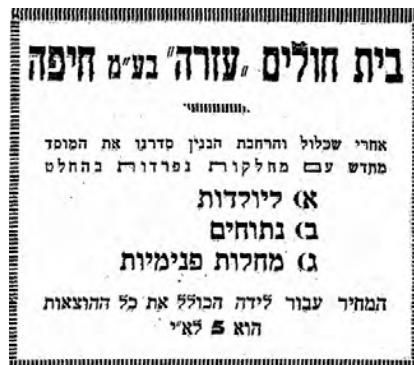
הארץ, 8.10.1934

בית-חולים "עזרה"

אבישי גולץ*

בית החולים עזרה, שנחנך בשנת 1934, היה בית החולים הפרטי השלישי שנפתח בחיפה, אחרי בית החולים "מולדה" שנפתח רק חודש קודם לכן, ובית החולים "בתר" שנפתח כבר ב-1926. בתי החולים הללו, כמו גם בית החולים "אמהות" שנפתח מאוחר יותר (ב-1945), שימשו בעיקר כבתי יולדות, אך נערכו בהם גם ניתוחים. בית החולים נפתח כמוסד משותף של שישה רופאים, שבאו לארץ מגרמניה בעקבות עליית הנאצים לשלטון.

בעלייה החמישית, שראשיתה ב-1933, הגיעו לארץ כ-1,500 רופאים, רובם מגרמניה ומארצות מרכז אירופה האחרות. רבים מהם לא הצליחו להשתלב במערכת הרפואה הציבורית שפעלה בשנים הללו בארץ, ולכן פנו לרפואה הפרטית שהייתה מקובלת בארצות מוצאם. בין השאר הם הקימו בתי חולים פרטיים במקומות שונים בארץ: בתל אביב, ירושלים, רמת גן, חדרה, פתח תקוה, רחובות וגם בחיפה.

דבר, 16.8.1935

בית החולים עזרה "למחלות כלליות, ניתוחים ועזרה ליולדות" ברחוב ההר בחיפה (כיום שדרות הציונות 54), נפתח באוקטובר 1934 על ידי קבוצה של שישה רופאים שעלו מגרמניה וחברו יחדיו לפתוח בית-חולים פרטי רב-תחומי.

הבניין שבו השתמשו, שתכנן האדריכל האגר (I. Haggar), נבנה כבית מגורים לאקראם נורי ביי (Akram Nouri Bey) (ארכיון מינהל ההנדסה, תיק בניין מספר 4882/34). לא ברור אם בנייתו כבר הושלמה אז או שצריך היה להשלימו, אך באותה שנה שבה אושרה בנייתו (1934) ואף החלה, שונה ייעודו של המבנה והוא הוסב לבית-חולים לפי דרישתם של ששת הרופאים. הכסף לשיפוץ הושג באמצעות הנפקת מניות בשווי 20 לא"י כל אחת ובסכום כולל של 2,400 לא"י (דבר, 10.12.1934), ובעזרתה של "חברת עזרה של יהודי גרמניה" (Hilfsverein der Deutschen Juden), ארגון יהודי-גרמני לא-ציוני שנוסד בברלין ב-1901, סייע כספית ליהודי מזרח אירופה וארץ-ישראל ופעל לקידום התרבות הגרמנית בקרב היהודים מחוץ לגרמניה. בית החולים נקרא בשמה המקוצר של החברה - "עזרה". ב-8.10.1934 פורסמה ב"הארץ" מודעה מאירת עיניים וזו לשונה: "עזרה בית-חולים פרטי, חיפה, בשביל מחלות כלליות, ניתוחים ועזרה ליולדות, רחוב ההר בסיבוב להרצליה, יפתח באמצע חודש אוקטובר. הבעלים: ד"ר גומפרץ וד"ר הנשקה - מומחים

המאמר מביא את סיפורו של בית החולים עזרה, בית-חולים פרטי נוסף שנוסד בחיפה על ידי רופאים שהגיעו מגרמניה בעלייה החמישית והקימו מוסד רפואי בלי מבנה מתאים ומשאבים נחוצים

סיפורו של בית החולים הוא פרק נוסף בסדרת המאמרים של אבישי גולץ על בתי החולים הפרטיים שנוסדו בחיפה בשנים שלפני הקמת המדינה

*פרופסור אבישי גולץ כיהן כיושב ראש החברה הישראלית לתולדות הרפואה. כתב שני ספרים בנושא: "רפואת אף-אוזן-גרונ בארץ 1911 - 1948, הוצאת איתי בחור, 2009, ו"בתי-חולים פרטיים בארץ ישראל", הוצאת איתי בחור, 2014. פרופסור גולץ ניהל את מחלקת אף-אוזן-גרונ, ניתוחי ראש צוואר בקריה הרפואית רמב"ם

למחלות אף-אוזן-גרון, ד"ר יעקב - חירורג וגניקולוג, ד"ר קילר - חירורג ומחלות כליות, ד"ר מוס - עזרה לילודות ומחלות נשים, ד"ר שרם - מחלות פנימיות וקרני רנטגן". כעשרה חודשים לאחר פתיחתו, באוגוסט 1935, נערכו בו שינויים: הבניין שופץ והורחב, וחולק לשלוש מחלקות נפרדות. מודעה גדולה שפורסמה ב"דבר" ב-16.8.1935 בישרה לתושבי חיפה כי "אחרי שכלול והרחבת הבניין סדרנו את המוסד מחדש עם מחלקות נפרדות (בהחלט: א) לילודות (ב) נתוחים (ג) מחלות פנימיות. המחיר עבור לידה הכולל את כל ההוצאות הוא 5 לא"י".

בבית החולים נולדו רבים מילדי חיפה (ביניהם גם ראש העיר לשעבר יונה יהב). בשנת 1939, למשל, היו בו 90 לידות (ידיעון מרכז קופת חולים, מאי 1940, אצ"מ, J1\34336). בית-חולים עזרה נכלל ברשימת בתי החולים לשעת חירום בחיפה, שהוכנה ביוני 1941 על ידי המשרד הרפואי לשעת חירום של הוועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ-ישראל, ותוכנו להתבצע בו ניתוחים לפצועים שיובאו אליו (אצ"מ, J1\2148). מהמודעות המבשרות על לידות בבית החולים, על בריתות מילה שנערכו במקום ועל הפניות של פצועי ירי ותאונות דרכים לטיפול, עולה כי הוא פעל לפחות עד לחודשים הראשונים של 1948.

ששת המייסדים של בית החולים

ד"ר ריכרד גומפרץ (Richard Gumpertz) נולד ב-1882 בהילדסהיים, גרמניה. למד באוניברסיטאות בון, פרייבורג, מינכן והיידלברג, שם התמחה ברפואת אף-אוזן-גרון. בימי מלחמת העולם הראשונה היה שותף בניהול בית-חולים מיוחד לפצועי ראש בעיר. בשנים 1918-1933 עבד בעיר מנהיים, ושמם התפרסם בגרמניה. הוא התמחה בתחומים החדשים והמתפתחים של מקצועו - אזופגוסקופיה וברונכוסקופיה, אך לא ניתן לו לעמוד בראש המחלקה לאף-אוזן-גרון בבית החולים בעיר משום שלא הסתיר את יהדותו. עם עליית הנאצים לשלטון עלה לארץ, התיישב בחיפה. במקביל עבד גם בקופת חולים. ד"ר גומפרץ פיתח שיטה לניתוח כיס הדמעות דרך הלסת העליונה, רכש ניסיון רב והצלחה מרובה בניתוח, ופרסם 200 מקרים בעיתונות מקצועית. ב-1942, עם התקדמות צבאות רומל במצרים, שם קץ לחייו.

ד"ר אמיל הנשקה (Emil Henschke) נולד ב-1896 בברלין. הוא התמחה ברפואת אף-אוזן-גרון, ובאוקטובר 1933 עלה לארץ והתיישב בחיפה. בנוסף עבד בקופת חולים ופתח בביתו מרפאה פרטית. נפטר ערירי ב-1979.

ד"ר רודולף (זבולון) יעקבי (Rudolf Zvulun Jacobi) נולד ב-1886 בנירנברג, גרמניה. הוא למד רפואה במינכן ובהיידלברג וסיים את לימודיו בברלין, שם גם השתלם בכירורגיה ובגניקולוגיה. במלחמת העולם הראשונה שירת כמפקד פלוגת רפואה ואחר כך כמפקד בית-חולים בבליה ובצרפת. לאחר המלחמה חזר להשתלם בבית-חולים בברלין. ב-1933 עלה לארץ והתיישב בחיפה. עבד בבית החולים מולדה ובית-חולים אלישע. נפטר ב-1958.

ד"ר הנס (דוד) קלר (Hans David Koehler) נולד ב-1897 בטפליץ, אוסטרו-הונגריה. למד רפואה בווינה ובברלין וסיים את לימודיו ב-1924. התמחה בכירורגיה ואורולוגיה בבית החולים היהודי בברלין. ב-1934 עלה לארץ והשתקע בחיפה. עבד כמנתח וכאורולוג. עם סגירת בית החולים, וכאשר נפתח בית החולים אלישע, עבר לעבוד שם וב-1958 התמנה למנהל הרפואי והכללי של בית החולים. נפטר ב-1969.

ד"ר סמי מוס (Semi Moos) היה גניקולוג. ב-1948 היגר לארה"ב.

ד"ר מקס שרם (Max Menachem Schrem) נולד ב-1896 בעיירה לופטן בגרמניה.

מקורות המידע על המייסדים:

אבישי גולץ, **רפואת אף-אוזן-גרון בארץ-ישראל 1911-1948**, הוצאת איתי בחור, 2009.

נסים לוי, יעל לוי, **רופאיה של ארץ-ישראל 1799-1948**, הוצאת איתי בחור, מהדורה שלישית, 2017.

במלחמת העולם הראשונה גויס לחיל התותחנים וב-1918 נפצע בצרפת. למד רפואה בתוכנית מקוצרת של ארבע שנים, אותן סיים בגיסן. התמחה במחלות פנימיות ורכש מכון רנטגן. ב-1925 ביקר בארץ, וב-1933 עלה עם משפחתו והתיישב בחיפה. נפטר ב-1948.

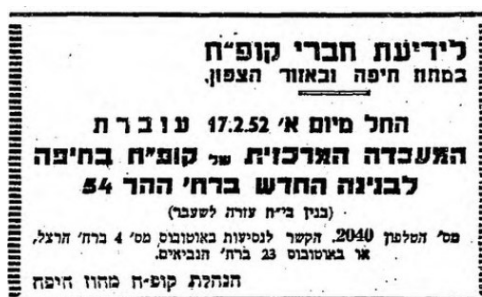
אחרית דבר

בשנת 1950 רכשה קופת חולים כללית את בניין בית החולים מהאפוטרופוס על נכסי נפקדים, שיפצה אותו ובפברואר 1952 העבירה אליו את המעבדה המרכזית שלה בצפון, שהייתה אחת מהמשוכללות ביותר בארץ. בראשה עמד פרופ' וילי הירש, רופא ומיקרוביולוג. לאחר מותו, ב-1971, נקראה המעבדה על שמו ("מעבדה מרכזית לקופת-חולים", על המשמר, 19.10.1950; "למען בריאות העם ושלומנו", הצפה, 31.7.1952). היא פעלה בבניין עד שנת 1995, אז עברה למשכנה החדש בנשר. המבנה נרכש על ידי הבהאים ולאחר שיפוץ ותוספות שונות שימש מרכז לצליינים ומקום למשרדים. ב-2019 חכרה אותו חברת "שתית בע"מ" לדורות מידי הבהאים, ואחרי שיפוץ פתחה בו בתחילת 2020 מלון בוטיק "וילה גן".

עם רכישת בית החולים על ידי קופת חולים כללית הועברה לבניין המעבדה המרכזית המשוכללת של הקופה בצפון הארץ

פרופ' וילי הירש, מנהל המעבדה

דבר, 17.2.1952

צוות המעבדה. התמונה באדיבותה של גב' לילי ינקוביץ

חיפה - עיתונות מקומית של פעם

במצור

עלון חד-פעמי

בהוצאת "כפר-הישוב" חיפה

מאת המערכת לקהל נאמני כפר הישוב

העלון המוגש לכם בזה, — הראשון לסדרת עלונים שיופיעו מדי פעם בפעם — תפקידו ליצור קשר מתמיד עם קהל התורמים, למסר אינפורמציה מהנעשה במשרד "כפר-הישוב" ובשטח ההגנה, לתת בטוי להתאבקותם, חרדתם וגבורתם של מגינינו וטרנינו בעיר ובכפר. וכן ישמש עלון זה גיב לדעת הקהל, ויקבל ברצון מקהל התורמים שאלות, הערות והערכות הנוגעות לעבודתנו. המתיחות בזירה הפוליטית הבין לאומית, ההתכחשות הוודנית של השלטון ליעודנו, והמשך הטרור הערבי הקוצר יום את קצירו מבין בחירי בנינו, תובעים מאתנו פעולה שתהלוך את צרכי השעה. — אנו תקווה, שעלוננו זה ימלא את תפקידו ויפלט לו נתיב לא בלבד לקהל נאמנינו, כי אם גם ללבות הערלים של המשתמטים והסרבנים.

15 ליוני 1939

כ"ח סיון התרצ"ט

"כפר הישוב" ומפעלו

כופר הישוב, מראשית הוצרו, קנה את אחדותו המלאה של הציבור העברי כולו. הוא הועלה על כל שאר המפעלים, שהוקמו במשך שלש השנים האחרונות.

הישוב העברי בחיפה הכליט את נאמנותו למפעל ממלכתי זה, בהסכימו ברצון למסי העקיפין לכל סוגיהם, ובקבלו באהבה ובמסירות את עול התרומה הישרה.

הרכבה המעורב של האוכלוסיה בחיפה, העמידה את הישוב העברי המקומי מבחינת הבטחון במעמד של ישוב על הספר. היו איפוא דרושים מאמצים כבירים והוצאות רבות להתנוונותו העצמית. חיפה העברית נענתה בעין יפה לקריאת המוסדות המרכזיים; היא נתנה גם את חלקה לבצור והגברת בטחונן של שאר הנקודות הישוביות בארץ, שאין ביכולתן לעמוד בכחותיהן הן מול האויב.

יוזמי המפעל חשבו בראשונה על תכנית מוגבלת בזמן ומצומצמת במטרות, אבל המצב הקשה בארץ ומוזמות שוטנינו לשים לאל את כל יצירותינו, מאלצים את הישוב להגביר את גיוס כחותיו ולהמשיך ביתר שאת ומרץ בהגנה ובבנין ביתנו הלאומי.

תפקידים אלה כרוכים אמנם באמצעים כבירים שלא שוערו מראש, אבל שומה על הישוב ליצרם, כי הדבר בנפשו ובנפש האומה.

במפעל "כפר הישוב" הפגין הישוב את כחו. הוא גלה והוכיח את הכשרתו לחיים מדיניים, מבחינת המשמעת והמסירות לרעיון תחיתו הלאומית והגנת מולדתו.

משה ג. לזין

(יו"ר ועד הקהלה בחיפה)

"כופר הישוב" נוצר לשם שמירה והגנה על הכפר והספר, על הערים והשכונות המעורבות, בימי המסה של יולי-ספטמבר התגלה הצורך בשתוף כל שכבות הישוב במצוות ההתנוונות — מי בגופו ובנפשו ומי בהסקת האמצעים לאלה הנמצאים בחזית המערכה. חיפה העברית הוכתה קשה במאורעות הרמים היה הכרח לגייס אמצעים גדולים למען הבטח הגנה לישוב בחיפה ולנקודות הסמוכות.

"במצור", עלון חד-פעמי. יצא ביוזמת ועד הקהילה בחיפה. נועד לעודד את הציבור לתרום למפעל כופר היישוב.

נמל חיפה

מניע את הכלכלה
ואת העיר חיפה
כבר 89 שנה

גאווה ישראלית, עוצמה עולמית

